

HETEDIK SZAKASZ.

VALLÁSI, NEMZETI ÉS ALKOTMÁNYOS KÜZDELMEK.

1. A vallási mozgalmak és a török veszedelem befolyása a nemzeti szellem ébredésére.

A mohácsi csata után a gondviselés úgy intézte a nemzet sorsát, hogy midőn a feldarabolt országot török és német veszély az örvény szélére sodorta, a nemzet fiaiban felébredt a hazai nyelv ápolásának szükségessége. Maga a nemzet kezdte felkarolni az irodalmat, a politikai és vallási egységből kiszorult állam utolsó menedékhelyét.

Hazánkban századokig a katolicizmus volt a civilizáció-
nak dajkája, nemzetünk fenmaradásának és hazánk nagysá-
gának főemelttyűje. Katolikus papok voltak nemzetünk ta-
nitói, törvénytudói és tudósai, latin nyelvök pedig az egyetlen
kapocs a nemzet és az általános európai műveltség között.
Már ezekből az okokból is hálával tartozunk a katolikus
papságnak. De nem kevesebb kegyelettel kell adóznunk a
protestantismusnak, mert az irodalom felvirágoztatása terén
őt illeti az *úttörés érdeme*. A protestáns papok és tanítók
többet tettek nemzeti irodalmunkért, mint nagy királyaink
együttvéve. Ők az ékesszólás és érvek erejével akartak téri-
teni és ez okból az élő nemzeti nyelvet választották a holt
latin nyelv helyett; ők tették a magyart irodalmi nyelvvé.
Protestáns ember, *Erdősi János* szerkesztette az első nyom-
tatásban megjelent, ámbár még latin nyelven írt magyar
nyelvtanát; ugyanő fordította le az új testamentomot magyarra
(1541)¹ és írt magyar hexametereket. *Szenci Molnár Albert*
a zsoltárok s a biblia fordításán kívül kátét és (latin nyelven)
magyar nyelvtant írt; mindvégig nyomorral küzdve, a tudo-
mány áldozata. A teljes biblia lefordításában megelőzték
Károli Gáspár gönci pap (1590) és *Heltai Gáspár*.

Egyúttal megindult a *vitairadalom* is, melyben prot.
részről főkép *Mélius Péter*, *Dávid Ferenc* és *Bornemisza*
Péter és különösen *Alvinczy Péter* kassai pap tűntek ki.

¹ Karácsonyi János, Magyarország egyháztörténete (1906. 174. l.)
szerint *Pesti Mészér Gábor* megelőzte Erdősit az egész Új-szövetség for-
dításában (1536). V. ö. *Révész Kálmán* cikkét a Századokban. 1907. 171. l.

Finomságot ugyan alig találunk feddő műveik hangjában, mert akkoriban világszerte kiméletlen pártssenvedély jellemzi a theologiai irodalmat, de a népies zamattal és polemikus erőtől csak úgy duzzadnak ezek az iratok. Mindkét fél a kor erkölcsi romlottságának és vallási tévelygésének tulajdonítá a haza szerencsétlenségét, egymást tevén felelőssé Isten büntetéseért.

Kath. írók
versengése.

Vitázó
irodalom.

Pázmány
Péter.

Káldi Gy.

Tinódi S.

Balassi B.

A *katholikus írók* kissé elkésve, de annál nagyobb eréllyel feleltek e támadásokra. Versenyük még inkább felkelté a nyelvünkben szunnyadozó erőt és új szavakat találtak a theologia és a bölcsészet fogalmainak kifejezésére. A vitázó theologia terén *Verancsics Antal*, *Liszhay János*, *Telegdy Miklós* és *Oláh Miklós* katolikus főpapok jeleskedtek. Telegdynek «A kereszténység fundamentomiról» című műve voltaképpen az első magyar kath. káté (1562). Mellettük *Veresmarty Mihály* említendő, egykoron buzgó református pap és Forgách érsekprímás ellenfele, a ki őt egy ideig fogva is tartotta; de azután konvertált és pozsonyi kanonokká lett. Remek nyelven írta meg megtérésének történetét. De az igazi tudományos és egyúttal népies theologiai vita-irodalmat *Pázmány Péter* indítja meg, ki töröl metszett magyarságával megteremtette a magyar prózát. Ő az első, ki magát a nép nyelvét egész eredeti zamatjával, tősgyökeres közmondásaival együtt vitte be az irodalomba, a mivel nevét halhatatlanná tette. (Vitázó röpiratai; Igazságra vezérő Kalauz; Kempis Tamás: «Krisztus követésének» fordítása; Prédikációi; Levelei). Pázmány rendtársa és benső barátja, *Káldi György*, Pázmány felszólítására az egész szentírást fordította le magyarra.

E korban tűnt ki továbbá *Tinódi Sebestyén*, az utolsó «igric», költő és történetíró egy személyben. (V. ö. 206. l.) Való igaz, hogy az utolsó igriceknek már nem volt jó hírnevük, mert ritkán «vayon a hegedüsben bornemissza» és «Virágénekeik» is szemérmelenek. De Tinódi nagyon sok történeti hírt és anyagot gyűjtött (néhány műve valóságos okirattár); verseiben pedig hazafias lendülettel (bár gyöngye alexandrinusokban) hiven beszéli el az egykorú eseményeket. *Ilósvay Péter* a hős Toldiról szóló mondákat foglalta versekbe; *Székelly István* az első magyar világkrónikát, *Heltai Gáspár* pedig az első hazai történetet írta meg Bonfini nyomán (206. l.). E korban indult lendületnek *tanköltészetünk* is, nemkülönben törvénytudományunk és lírai költészetünk. *Balassi Bálint* b., a század dacos, büszke, főúri, könnyüvérű leventéje és költője, igazi katonapoéta, ki hősi halálra és költői halhatatlanságra született, a műköltészet rangjára emelte a népköltészetet. Legrégibb *színművünk* is e korból való, nemkülönben néhány becses emlékirat és számos magyar levél. Ámbár a törvény nyelve most is a latin, a magyar nyelv országszerte, még a

német céhek körében is egyre terjedt, melyeknek magyar tagjai külön testületté kezdenek szövetkezni és magyar nyelven szerkesztik céhszabályaikat. Lassan-lassan még tősgyökeres német városokban is magyarul kezdik fogalmazni a jegyzőkönyveket. E korból (1560-ból) való még a legrégebb reánk maradt kártya.

A reformáció egyik legáldásosabb hatását a *tanügy* terén tapasztalhatjuk. A protestáns térítő nyomában a tanító járt, kíséretökben pedig a biblia és a nyomda. A mi az *iskolákat* illeti, kétségtelen, hogy tanszabadsággal járó szellemi élénkségnek köszönhetjük azt a nagyszámú iskolát, mely a XVI. században nálunk megnyílt. Protestánsok tanügye.

A protestánsok tanügye eleintén fejlettebb volt, mint a katolikusoké. Az alkalmazott tanítók gyakran külföldi egyetemeken végezték tanulmányaikat és a prot. gimnáziumokat is külföldi mintákra rendezték be; a latin, görög és zsidó nyelven kívül legtöbb helyütt dialektikát, retorikát, aritmetikát, fizikát és etikát tanítottak. A legjobb protestáns főiskolák és kollégiumok voltak: a sárospataki Rákóczi-iskola, a debreceni, pápai, brassói és a gyulafehérvári («Bethlen»)-kollégium. A fősúlyt mindenütt a hittudományra és a három említett nyelvre fektették, de a szabad művészeteket is tanították. Hátrányára szolgált a prot. tanügynek, hogy iskolái között fontos eltérések mutatkoztak. Ez az a pont, amelyben azután a Ratio Studiorumban előszabott, egységes tantervet és egyöntetű eljárást követő *jezsuita iskolák* a prot. iskolákat felülmúlták. A tanuló ifjúság külön törvény alatt állott. Külön alkotmánya s autonómiaja volt, maga választotta elöljáróit és mint «coetus» maga ügyelt fel szigorúan törvényeinek megtartására, vagyonára, szőlőkertjére, borára és pénztárára (bursa nigra), melyből a külföldre menő tanulókat is segélyezte. Szegényebb tanulók az úgynevezett convictusokban kaptak ingyen ételmezést. A coetus lakomákat is rendezett, saját pénzen adta ki a tanárok műveit, rézmetszetteket állított elő saját műhelyében, saját fecskendőjével működött mint tűzoltó-egyesület (debreceni «masinista-társaság») stb. Multságokban és színházi előadásokban sem volt hiány; a tanulók vallási és történeti tárgyú szindarabokat adtak elő, Gál napján pedig kakasviadalt rendeztek. Fegyelemben ütköző súlyos esetekben dolga akadt a coetus korbácsának. Utóbb (a XVII. században) az ifjúság nagy szabadsága féktelenséggé fajult és fegyveres összeütközésre vezetett a diákok és polgárok között.

Mihelyt a katolikusok észrevették, hogy a prot. iskolák az övéiket meghaladják, szót fogadván az 1548. rendeknek, több gondot kezdtek fordítani saját iskoláikra. Az 1560. nagszombati zsinat meghagyta, hogy minden kath. községnek Katolikus tanügy.

legyen meg a maga elemi iskolája. A magasabb tanintézetekben azonban a tanárok ez idő szerint nem valának oly jelesek, mint a protestáns intézetekben. Mióta a pécsi egyetem (1543) megszűnt, csak Nagyszombatban és Sellyén voltak magasabb kath. iskolák, melyekben Oláh érseksprimás intézkedése folytán a humanista tudásra és a valláserkölcsei nevelésre fektették a főszűlyt. — Az unitáriusok főiskolája Kolozsvárott virágzott.

Tannyelv.

A tanítás nyelve akkoriban még a latin volt egész Európában. Folyékonyan latinul beszélni és helyesen írni, ezt tekintették első kötelességnek úgy a tudományos, mint a politikai pályán. A kezdet nehézségein latin és magyar nyelven szerkesztett gyakorló könyvecskék és szótárak segítettek. Iskolakönyvekül többnyire külföldieket használtak; később azonban magyarok is írtak tankönyveket. Heltaitól megjelent pl. egy latin, Hontertől egy görög irálytan és földrajz; magyar nyelvtanokat írtak Erdősi J. és Dévai Biró Mátyás. Hazai történetet azonban sehol sem tanítottak.

Tankönyvek.

Külföldi iskoláztatás.

Magasabb kiképeztetést óhajtó ifjaink, nevezetesen a gazdag főúri családok sarjai, külföldi egyetemeket látogattak. Az erdélyi fejedelmek, egyes buzgó kath. és prot. főpapok és főurak, nemkülönben egyes városok alapítványok útján gondoskodtak e külföldi iskoláztatás előmozdításáról. E tekintetben különösen a Révai, Thurzó és Illésházy család érdemel nagy elismerést, a városok közül pedig Bártfa, Lőcse és Selmecbánya. A XVI. században legalább is 3000 magyar ifjú látogatott külföldi főiskolát. A legtöbb prot. ifjú Wittenbergában tanult, a katolikus ifjak pedig Bécsbe, Krakkóba, Bolognába vagy Padovába mentek.

Nyomdászat.

A protestantizmus hatalmas szövetségest talált a nyomdákban. A legelső *állandó* nyomda Honterus vezetése alatt Brassóban kezdett működni; épen oly jó hírre emelkedett ifj. Heltai Gáspár nyomdája Kolozsvárott. Ebben jelent meg a legtöbb magyar nyelvű könyv, még pedig felekezeti szempontra való különbség nélkül. A század első felében 18 nyomda működött a protestánsok érdekében, a század végén 10. Katolikus nyomda a budai nyomda megszűnése óta (1541.) jó ideig egy sem működött, míg Telegdy érseksprimási helynök 1577. Nagyszombatban, Forgách Ferenc primás pedig és a jezsuiták Pozsonyban nem állítottak egy-egy nyomdát. A XVI. századbeli hazai nyomtatványok száma meghaladja a 800-at.

A felekezeti versenyzés hatása.

Az irodalom és a hazai nevelés terén megindult verseny a hazafias szellem ébresztésére is gyakorolt jó hatást. Ez a verseny ébreszté a kóros álomban szendergő közszellemet és erősítette a nemzetet nyelvében és nemzetiségében. De a XVI. század műveltsége és irodalma nemcsak a *reformáció*

hatása alatt állott, hatott reá még egy második tényező is: a török hódítás, mely szintén lendítő hatással volt közszellemünkre. Tinódi pl. nagyobbára egykorú eseményeket írt le, mivel meg volt győződve, hogy ezek elbeszélése a török ellen irányuló vitézséget és hazafiságot fokozni képesek a magyar nemzetben. Egy Szondy, egy Zrinyi példája hogy ne emelte volna a magyarnak nemzeti érzületét és önértetét? Balassi Bálint tüzes dalaiban a törökök ellen táplált gyűlölet összeforrt a hazaszeretettel. A bibliai történetekkel kapcsolatban mindjobban előtérbe lép a hazai állapotokra való vonatkozás. Szívhez szóló énekek feddik a nagyok bűneit, siratják a haza nyomorát. Erős fajszeretet teremti meg a Corpus Juris első kiadását is.

Hazafias
lendület.

Ime, hová fejlődhetett volna hazánk műveltsége, az ország feldaraboltsága és a török hódítás dacára, ha a kölcsönös türelmetlenség által szított gyűlölség meg nem akasztja.

2. Az ellenreformáció. A jezsuiták. A magyar főpapság. Pázmány Péter. Térítések.

Rudolf uralma (folytatólag) 1576—1680.

Az ellenreformációnak elnevezett mozgalom, melyet a kath. egyház a XVI. század közepe táján az elszakadt hívek visszatérítése végett egész Európában megindított, Magyarországon Rudolf király idején kezdődött. IV. Pál és IV. Pius pápák az ellenreformáció igazi megindítói, a kik szigorú fegyelmet teremtettek a papság keblében, a tridentin zsinaton a dogmákat megállapították, az inquisitiót pedig újjászervezték. Az ő idejükben kezdé meg pályáját a jezsuitarend, hallatlan szerencsével hatalmába kerítvén az irodalmat, a gyóntatószéket és az iskolát. Létért való küzdelem vette ekkor kezdetét, melynek véres folyamában a protestantismus Spanyolországból és Itáliából végképen kiveszett; Franciaországban ellenben, de csak nyolc vallásháború és a Bertalan-éj árán, fentartotta magát, épen úgy mint (Alba vérengzései dacára) Németalföldön. Dániában valamint a skandináv félszigeten a protestáns hit győzött. Nagybritanniában, ahol a trónról indult meg a reformáció, szintén a katolikus vallás húzta a rövidebbet. Csakhogy különösen Közép-Európában a versengés egyre tovább folyt és miután a XVI. század második felében és a XVII. század elején a felekezeti türelmetlenség és a kölcsönös gyűlölet egyre elkeseredettebbé lett és a vallási ellentét a Habsburg-ház túlhatalma ellen irányuló politikai ellentéttel egybeolvadt: a felhalmozott gyűjtő anyag 1618-ban Európa közepén, Németország földjén felrobbant. A 30 éves háború pedig úgyszólván egész Európát rázta meg

Az ellenreformáció Európában.

alapjaiban. Ebben a nemzetközi harcban hazánknak is jutott fontos szerep.

A jezsuiták.

Az ellenreformáció, mely minálunk is a jezsuitarend nevéhez fűződik, Rudolf alatt öltött nagyobb arányokat. Ekkor a katolicizmus ügye hazánkban már nagyon rosszúl állott; alig volt egy-két egyházmegye, melyben a katolikusok a népesség felét tették volna és 1600 körül, ide nem számítva a szerzetesrendeket, mindössze 300 kath. áldozár működött. A legfőbb bajt tehát a lelkeszhiány okozta, különösen a hódoltság területén, de papi szemináriumokban, iskolákban is nagy hiány mutatkozott és ellenőrző zsinatok hiányában megrendült a fegyelem. Ezeken a főbajokon igyekezett az ellenreformáció megindítója, *Oláh Miklós* érsekprimás segíteni.

1561.

1561-ben Nagyszombatban kollégiumot alapított a jezsuiták számára, ahol a rend azonnal iskolát nyitott, mely fényes külső eredményei révén nagy hírre kapott; de a kollégium 1567-ben leégett, és erre a jezsuiták 20 évig távol maradtak Magyarországtól. Miksa király nem támogatta Oláh törekvéseit, sőt utóbb az esztergomi érseki széket 23 évig be sem töltötte. Csak *Rudolf* alatt kezdhették az újra betelepített jezsuiták megint működésüket. — Időközben Báthori István és Zsigmond támogatásával Erdélyben is nyithattak több kollégiumot és Carillo Alfonz jezsuita befolyásos tanácsosa lett Zsigmondnak, akit a fejedelem akkor is magánál tartott, midőn a rendek a jezsuitákat Erdélyből száműzte.

1586.

Kárpótlásul Forgách Ferenc érsekprimás 1586. újra Magyarországra telepítette (megkapták a túróci prépostságot), mire számos missiót rendeztek és (Znióváralján és Vág-Sellyén) kollégiumot alapítottak. 1606. a rendek végzése értelmében ugyan újra el kellett hagyniok Magyarországot, 1607. pedig Erdélyt, de még 1606-ban letelepedtek Zágrábban, ahonnan Forgách azután harmadszor telepíté őket vissza Magyarországra. — Azon fiatal jezsuiták közül, akiket Forgách érsekprimás különösen pártfogolt, a nagytehetségű

Pázmány P.

Pázmány Péter tűnt ki első sorban, a kiben a rendnek és a katolicizmusnak lángszavú védelmezője támadt az országgyűléseken, a szószékeken és az irodalomban. A magyar jezsuitarend dicsősége és legnagyobb tagja (szül. 1570. Váradon, prot. szülöktől), jezsuiták hatása alatt konvertált és rendkívüli tehetségével Forgách érsekprimás kegyeltjévé, Forgách el-

1616. érsek-
primás.

hunyta után pedig annak utódává küzdötte fel magát (1616). Mint az ország első főpapja, szakadatlan buzgósággal fáradozott a katolicizmus diadala, a papság fegyelme, nevelése s a kath. iskolaügy emelése körül. Nagyszombaton nevelőintézetet alapított elszegényedett nemes ifjak számára és az ottani főiskolát (1635) saját költségen két karral *egyetemmé* növeszté; Bécsben magyar papnevelő intézetet állított (Pazmaneum), Rómában magyar kollégiumot, Szatmáron és Pozsony-

ban pedig jezsuita kollégiumot alapított. Összesen 700,000 forintot áldozott iskolák és kolostorok számára (az alapítványokat nem számítva). *Munkáiban* (210. l.) ragyogó tollal és erős dialektikával polemizált a prot. theologusokkal, kiket hol kérve és könyörögve, hol gúnyolódva és fenyegetve igyekezett arra bírni, hogy térjenek vissza a közös akolba. Nagyszámú fulánkös polemiait a pozsonyi és nagyszombati nyomda szórta ezrivel a nép közé. De a felsőbb osztályok sem vonhatták ki magukat szava és tollának csodás hatása alól. Rudolf király és a kormány támogatásával vagy 30 főúri családöt ténitett vissza katolikus hitre, mely családok ezentúl az alkotmány és a vallásszabadsághoz ragaszkodó református hitű köznemességgel szemben a kath. kormánypárti nemességet képviselték. Ezen áttért főúrak parancsára azoknak protestáns jobbagyaik is visszatértek a katolikus vallásra.

Végso cél gyanánt az egységes katolikus Magyarország Végső célja. lebegett Pázmány szeme előtt; meg volt győződve, hogy az ország, ha a Habsburgok jogara alatt megint egyesülne és kath. hitre visszatérne, a török iga alól is fel tudna szabadulni, felvirágozna és régi hatalmát és tekintélyét visszanyerné. Ö benne a dinasztia és a kath. egyház érdekei összeforrtak. — Célja azonban elérésében különösen a prot. hitű magyarság és az erdélyi fejedelemség gátolta. Ezeket igyekezett tehát megnyerni, katolikkussá tenni, megpuhítani, sarkaiból kiemelni. Csakhogy a prot. köznemesség Pázmány ténitő kísérleteinek szívósan ellent állott. Ebben az elkeseredett küzdelemben Pázmány, hevétől elragadtatva olyan állításokat kockáztatott, hogy pl. a protestánsok megténitése fontosabb a törökök kiűzetésénél; (ellenfelei még ennél is furcsább állításokat adtak ajkára, de ő ezeket határozottan hazugságnak jelentette ki). *Politikai tekintetben* föltétlen lojális magatartás jellemzi, de ha az udvar politikáját veszedelmesnek találta az alkotmányra, avagy ha hálátlanságot tapasztalt: akkor ő is a nemzeti politika védelmére kelt és nem átolatta kimondani, hogy Erdély fenmaradása a magyar nemzet fenmaradása érdekében szükséges és hogy az erdélyiekre nézve kötelesség az opponálás. — Mindenképen sajnálándó tehát, hogy ez a nagy ember, a magyar kath. egyház megmentője és a nemzeti irodalom büszkesége, ténitői buzgóságában a vallás és politika, valamint a nemzet és az udvar ellentétes érdekeinek hatása alatt a kálvinista köznemesség és ezzel közvetve a magyarság erejének megbolygatására, megingatására vállalkozott. Már pedig az ellenreformáció az alkotmányos életben és a politikai szabadságban is kárt tett, a mennyiben a vallásszabadság 1608 óta a tételes törvények közé tartozott. Aki a vallásszabadságnak vesztére tört, az, akarva nem akarva, az alkotmányt is megsértette.

Harc a prot. magyarság ellen.

Ellenreformáció
kezdeté.

Üldözések.
Básta.

Szuhay.

Belgiojoso.

1604. országgyűlés.

XXII. artíkulus.

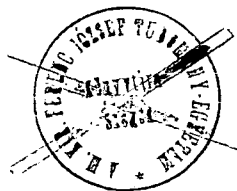
Magyarországban tehát az ellenreformáció Rudolf alatt (*jóval Pázmány előtt*), Erdélyben pedig Báthori Zsigmond idején vette kezdetét. A protestánsok Rudolf utolsó éveiben előbb a főhivatalokból kiszorultak s a fővezérek helyeit is katolikusok foglalták el (Pálffy, Schwarzenberg, Básta, Belgiojoso), kiknek zsoldos hadai is nagyjából idegen származású katolikusokból állottak. Ezekre támaszkodva kezdődött azután az üldözés. *Básta* tábornok volt az első, aki — Erdélyben — váratlanul a kardhoz nyult, míg Magyarországon lassabban bontakozott ki az erőszakos rendszer. Az alkotmányhoz és a vallásszabadsághoz ragaszkodó magyar protestánsok felhozták ugyan sérelmeiket az országgyűléseken és ki is keltek a jezsuiták ellen. Sérelmeiket azonban a kormány nem orvosolta, sőt nemsokára még bűnösebb ösvényre tért át. 1603-tól 1606-ig *Szuhay István* egri püspök, a kamara elnöke meg a kir. helytartótanács vezetője, *erőszakos elnyomtatást és üldözést* indított Magyarországon. Rudolf az ellenzék vezéreinek elfogatását kívánta, mire a pénzsóvár kamara a dúsgazdag *Illésházy István* ellen alaptalan vád koholásával főbenjáró pert indított. *Illésházy* Lengyelországban volt kénytelen menedékhelyet keresni, *Istvánffy Miklós* alnádor pedig a bírák tudta nélkül birtokait lefoglalta. Nemsokára *Belgiojoso* kassai kapitány kezd *Szuhay* példájára a vallási türelmetlenség üszkeivel dobálódzni. Bezárátja a protestáns (előbb a katolikusok birtokában volt) egyházat és kiűzi a lelkészeket a városból. Felekezeti felekezeti ellen, pártok pártok ellen, a hajdúk mindenki ellen: szóval késhegyig menő harc és gyűlölség tombol mindenütt. A nemzet már alig tűrte a kettős ígát és a forrongás mind nagyobb fokra hágott. A katolikus alattvaló még megélhetett valahogy, ha engedelmes volt és tűrt; a protestáns és különösen a vagyonos protestáns azonban semmiképen sem boldogult. Az Erdélyből érkező rémes hírek *Básta* viselt dolgairol még növelték az általános elégedetlenséget. Megértették ezt az *1604-iki országgyűlésen* a «karok és rendek» és az egymásba forrt alkotmány és vallásszabadság védelmére új törvényt hoztak. Azonban *Mátyás* főherceg, (Rudolf öccse és helyettese), *irnoka* *Himmelreich* által a hozott törvénycikkeket még eggyel megtoldotta, a XXII. cikkellyel, mely nemcsak a vallásszabadságot, hanem az alkotmányt is kijátszotta, amennyiben a vallásügyeknek az országgyűlésen való tárgyalását jövőre egyszerűen eltiltotta és meghagyta, hogy az ezen pont ellen vétkező rendbontók felelősségre vonassanak.

Immár bizonyossá vált, hogy a vallási sérelmek orvoslása az országgyűlésektől sem várható és hogy az abszolutizmus a vallási és politikai szabadságot fenyegeti. Ennyi igazágtalanságot mégsem tudott elviselni a nemzet. Az

Franklin-Tat, Budapest.

egyformán veszélyeztetett testvérországnak szabadítója támadt Bocskai Istvánban.

3. A köznemesség és Erdély, mint az alkotmány és szabad vallásgyakorlat előharcosa. Unió az osztrák tartományokkal.

Rudolf uralma (folytatólag). II. Mátyás.

Kismarjai *Bocskai István* történelmünk egyik legkiválóbb Bocskai alakja. Mint jellem higgadt és mértékletes, kit a dicsőség és siker István. 1557–1606.
mámora soha el nem ragadt, csapások súlya el nem csüggesztett; mint hadvezér előrelátó, a cselekvésben gyors és merész, de sohasem vakmerő; mint politikus józanul, majdnem ridegül mérlegelve az eshetőségeket; mint államférfiú maradandó becsű alkotások mestere: szóval: igazi nagy ember és méltó a haza halájára. A közpályára vezető, akkor szükséges iskolát a bécsi udvarban járta végig; onnan került azután Báthori István (rokonának) erdélyi udvarába. Mindkét udvarban azt a meggyőződést nyerte, hogy a török uralmat közös erővel meg lehetne dönteni és mint Báthori Zsigmond tanácsosa meg is kísérlette ezt a politikát megvalósítani; ebben az állásban a főúri ellenzék kivégzésében is volt része, sőt az áldozatok birtokaiból a tanács többi tagjaival együtt ő is hasznot húzott. Ezzel homályt borított nevére és senki sem hitte volna akkoriban, hogy majdan ő benne támad megmentője a magyar szabadságnak. Magában a török háborúban (1595.) fényes siker kísérte és nem rajta mult, hogy a mezőkeresztesi csatatéren az unió-zászló porba hullott. Midőn azonban az idegbeteg Zsigmond őt is üldözőbe vette, Prágába menekült, hol egy ideig Rudolf királyt szolgálta, mígnem elkedvetlenedvén az áldatlan politikai élet nyomorúságától és reményvesztetten 1604-ben a köztérrel teljesen visszavonult és biharmegyei jószágára költözött. De azért nem szűnt meg hazafi lenni. Előkelő állású magyar és erdélyi urakkal, mint Bethlen Gáborral, levelezést folytatott, melyben a dúló vallási és politikai reakciót kárhoztatta és azon tűnődött, vajjon hogy lehetne a bajokon segíteni. E levelezés a kapzsi Belgiojoso kezébe került, ki már régóta kivetette reá hálóját s most azonnal üldözőbe vette és várait megszállotta. Ha Bocskai késik, el van veszve. Az életfontartás ösztöne parancsolta, hogy kardot vonjon; nem volt más választása. Csendes magányából kikergetve, a kétségbeesés elszántságával bontá tehát ki 1604. az alkotmány és vallásszabadság zászlóját és felhívta a nemzetet annak megmentésére, ami még menthető.¹

Megindítja a felkelést 1604.

¹ Károlyi Árpád, Bocskay István és a bécsi béke (Századok, 1907. 1. 1.)

Erdély és
Magyarország
fejedelmének
választják.
1605.

Felszólítására a gazdátlan hajdúk kardot rántanak és táborába gyülekezik úgyszólván az összes nemzet, úgy hogy könnyű szerrel szalaszthatta meg Belgiojoso és Básta hadait és egy csapással ejthette hatalmába a Felvidéket Kassától Pozsonyig, hol a szent korona is kezébe került. E példátlan siker magyarázata: az általános elkeseredés. *A felszabadult Erdélynek hálás rendjei fejedelmül választják Medgyesen (1605); példájokat követik ugyanabban az évben (április) a magyar rendek a Szerencsen tartott országgyűlésen,* amely egyúttal a szabad vallásgyakorlat elvét is újra törvénybe iktatta. (Magyarország és Erdély tehát ismét egy testté vált.) Budán vette át Bocskai a szultán követének kezéből az athnamé-t, melyben a padisah őt fejedelmi méltóságában megerősítette és a királyi címmel és koronával megkínálta. Ezeket azonban Bocskai visszautasítja, (noha a koronázott királynak alig volt már valami birtoka Magyarországon), azt mondván, hogy ő a szabadságért és nem a koronáért kelt harcra.

Hármas
feladata.

Ime, a nagy embert nem kábította el szerencséje, sőt rebellis létére is loyális magyar maradt. Az a nemes cél lebegett előtte, hogy kibékíti a nemzetet királyával; másrészt pedig helyreállítja a törvényes állapotot, biztosítja a nemzet önállóságát, alkotmányát és vallásszabadságát. Végül pedig határt készül vetni az 1593 óta céltalanul folyó török háborúnak, békét szerezvén a német és török között.

E hármas feladat fölötté nehéz vala. Semmi sem bizonyítja jobban Bocskai lángeszét, mint hogy ezeket a tömérdek nehézségbe ütköző feladatokat egynéhány hónap alatt szerencsésen megoldotta. A Rudolf-fal való kibékülést megnehezíté ezen fejedelem hozzáférhetetlensége és a magyar ügyek vezetésével megbízott Mátyás főhercegnek bizonytalan állása és kétszínű magatartása. Megnehezíté tovább a bécsi tanácsosok cselszövénye, kik a felkelők háta mögött próbáltak kibékülni a törökkel, hogy szabad kezet nyerjenek Bocskai leveretésére. De midőn a hajdúk már Bécs tőszomszédságában kalandoztak, Mátyás főherczeg maga kérte fel a száműzetésből visszahívott, népszerű Illésházy Istvánt közbenjárónak. Egybegyűlt immár a *korponai gyűlés*, amelyen a felkelők radikális elemei, a hajdúk és a hadi párt Rudolf királyt letenni és a Habsburg-háztól elszakadni igyekeztek. Bocskai mérsékletes és tapintatos keze azonban lecsendesítette a túlzókat és lehetségessé tette az 1606. *bécsi béke megkötését*, mely több tekintetben egyaránt fontos.

Korponai gy.
1605.

Bécsi béke.
1606.

1. *Vallási tekintetben Rudolf király újból biztosítja az ágostai evang. és református egyháznak a vallásszabadságot és a vallás szabad gyakorlatát.* E békében iktatták tehát a lelkiismeret szabadságát a magyar államot igazgató tételes

törvények sorába. Ez a törvény kulturtörténeti nagy eseményt jelez.

2. *Közjogi, alkotmányos tekintetben* elismerte Rudolf, hogy törvényt csak a nemzettel együtt az országgyűlésen lehet hozni; megígérte, hogy a jövő országgyűlés nádort fog választani, aki majd helyette a magyar tanáccsal fogja az országot kormányozni; a főtisztségekre ezentúl csak magyarokat fog kinevezni. — Helyreállítja tehát az alkotmányos rendszert és kimondja elvként, hogy Magyarországon nem szabad az alkotmány ellen kormányozni.

3. *Területi tekintetben* Bocskai megtartotta Erdélyt és a Részeket; ezenfelül Bereg, Ugocsa és Szathmár vármegyét kapta, valamint Tokaj várát, melyek, ha fiörökös nélkül találna meghalni, a magyar koronára szállnak vissza. Bocskai abból indult ki, hogy a nemzeti eszme és szabadság legbiztosabb támasza egy hatalmas Erdély. Minél erősebb az erdélyi fejedelemség, annál könnyebben biztosíthatja Magyarországnak alkotmányát. Ezért állította helyre a megdőlt fejedelemséget.

4. *Végül a Magyarország és az osztrák tartományokhoz való viszonyt is szabályozta a bécsi béke.* A békét ugyanis mint kezesek a magyar prot. rendekkel egyetértő osztrák és cseh rendek is alá írták. Fontos tehát a bécsi béke azért is, mert az osztrák és cseh rendek jótállottak érte. Ily módon hatalmas rendi szövetség szegte útját az udvar törekvéseinek.

Az osztrák és cseh rendek kezessége.

Utólag azonban a már megkötött béke még egyszer nehézségekbe ütközött. Rudolf ugyanis a Mátyás és Bocskai között kötött békét az önkénytesen hozzácsatolt cikkben csak annyiban ismerte el jogérvényesnek, amennyiben általa a kath. vallás rövidséget nem szenved. Kicsiben mult, hogy e miatt a kibékülés meg nem hiusult és a haragos karok és rendek csak akkor csillapodtak le, midőn Mátyás főherceg saját felelősségére külön nyilatkozatban megnyugtató felvilágosítást és új biztosítékokat adott nekik.

A bécsi békekötést követte a törökkel kötött *zsitvatoroki béke*, melyet hasonlóan Bocskai hathatós szava hozott létre ^{1606.}

(192. l.). A török azért hajlott erre a békére, mert arról értesült, hogy Bocskai esetleg Rudolfal szövetkezik ellene. Bocskai kardja volt tehát a döntő súly a politikai mérlegben.

Ily módon a látóhatár annyi vihar és dúló csata után végre kiderült. De az a bölcs és higgadt hazafi, akinek ezt a nemzet köszönhette, nem élvezhette sokáig az általa létrehozott béke és szabadság gyümölcsét.¹ Bocskai 1606 decem-

Bocskai †
1606. dec.

¹ Bocskai egyik további főérdeme, hogy a török megfészkelte óta kóborló szilaj hajdúkat, miután zsoldjukat kifizette, nem engedte szelnek, hanem, hogy erejüket jövőre nézve is Magyarországnak biztosítsa,

ber havában váratlanul meghalt; (valószínű, hogy kancellárja, Kátay Mihály, méreggel oltotta ki életét). Halálának hírére a makacs Rudolf vonakodott elismerni a bécsi és a zsitvatoroki békét; magatartása azonban országgszerre oly izgatottságot szült, hogy *Mátyás főherceg* és a családi tanács a Habsburg-dynastia érdekeinek megvédése végett a már beszámíthatatlan lelki állapotban levő, beteg *Rudolf letételében állapodott meg*, aki «azzal sem törődött, ha mindjárt az egész világ felfordul». De hogy Rudolfot letehesse, Mátyás rászorult a magyar és osztrák rendek jóindulatára és segélyére és e körülményben rejlik engedékenységeinek magyarázata. Az 1608. pozsonyi és linci gyűlésen egyrészt a magyar, másrészt az alsó- és felső-ausztriai meg morva rendek frigyet kötöttek egymással, melynek értelmében kesszeknek nyilatkoztak Mátyás főherceget vállalatában pénzzel és haddal támogatni, de másrészt alkotmányuk és a vallás szabadság érdekében védő- és dacszövetséget kötöttek egymással. Miután Mátyás a bécsi és zsitvatoroki békét jóváhagyta és a maga részéről újra elismerte, a rendektől kiállított csapatokkal Prágába indult, hol bátyját arra kényszerítette, hogy Magyarországról és (Csehország kivételével) az osztrák tartományokról lemondjon. Rudolf ugyan azontúl sem szünt meg Mátyáson boszút állani és a hatalmat tőle elvitatni, de célt nem ért.

Mátyás visszatérése után első sorban még nagyon ingadozó trónját törekedett megszilárdítani és ezért egybehívta a rendeket, melyek az 1608. pozsonyi országgyűlésen először is a bécsi békét iktatták a törvénykönyvbe, melyet körülírtak, kidomborítottak, körülsáncoltak. Abban állapodtak meg, hogy a király ezentúl a nádorságra mindig két kath. és két prot. főurat fog kijelölni, kik közül majd a rendek választanak; abban is megállapodtak (Pázmány Péter védőbeszéde dacára), hogy a jezsuiták ne birhassanak fekvő birtokot az országban. Mátyást pedig csak azután választották és koronázták meg törvényes királlyak, miután ezen *«koronázás előtti» törvények-re* megesküdött. Nádorra azután szavazattöbbséggel a protestáns *Illésházy Istvánt* tették, Istvánffy nádor-helyettes és katolikus történetíró mellőztével. (Illésházy elhunyt után pedig a prot. *Thurzó György* emelkedett a nádori székbe.) Az ágostai evangélikusok ekkor állottak hatalmuk tetőpontján.

A koronázás után a rendek folytatták a törvényalkotást, melyek egyike az országgyűlésnek két házra való szakadását hagyta helyben. 1528 óta a szokásjog, 1608 óta tör-

Mátyás főherceg
fellép Rudolf
király ellen.

A magyar és
osztrák rendek
szövetsége 1608.

Rudolf letétele
1608.

Pozsonyi ország-
gyűlés. 1608.

Kettős törvény-
könyv.

Az alkotmány
visszaállítása.

Alsó és Felső
Tábla.

a róluk elnevezett hat hajdúvárosban és azok környékén, nemesi kiváltságok adományozásával állandóan letelepítette. A székelyek szerepét szánta a hajdúknak Magyarországon.

vény alapján oszolnak az «*Ország Karai és Rendei*» («*Status et Ordines Regni Hungariæ*») két táblára v. házra. Ez a törvény tehát, ellentétben az 1351. törvény és a Hármas könyv felfogásával, a nemesség egyenlőségét és egységét megdöntötte és a nemességnak rendekre való felosztását befejezte. A négy országos rend: a főpapok rendje (prælati), a főurak (magnates), a nemesek (nobiles) és a sz. kir. városok rendje.

Minden kétség eloszlatása okáért az országgyűlés meg is határozta, kik foglaljanak helyet a főrendi táblán és a rendek tábláján.

a) A főrendi táblán a nádor elnöklete alatt a főpapok, a zászlósurak, a hivataluknál fogva mágnások (mint a koronaörök és a főispánok), végül a született hercegek, grófok és bárók foglaltak helyet.

b) A rendek tábláján a királyi tábla tagjai, a káptalanok, a vármegyék és a sz. kir. városok követei meg a távol maradt főurak követei jelenhettek meg. A két tábla üzenetváltás útján érintkezett; amiben mind a kettő megegyezett, az országos határozat volt. Így maradt ez 1848-ig.

A Habsburg-ház trónra emelésekor eleink elmulasztották, hogy volt, egyrészt a királyi hatalom, másrészt az alkotmány jogkörét pontosan körülírni és a két hatalmi tényezőnek egymáshoz való viszonyát részletesen meghatározni. A Bécsből kormányzó, jóformán idegen Habsburg- királyok minduntalan visszaéltek egykori nemzeti királyainknak tag királyi hatalmával; másrészt a rendek sem tartották mindig tiszteletben a királyok felségjogait. A bécsi béke és az azt körülíró 1608. kettős pozsonyi törvénykönyv az alkotmányt és az idegen hatalomra támaszkodó királyságot összhangzatba hozta egymással és a megváltozott viszonyokhoz képest módosította. Kiegyezést létesítettek a király és a nemzet között, véget vetettek az önkénynek, helyreállították az önálló Magyarországának alkotmányos kormányrendszerét.

Ezen békekötések és törvények megtartásának ellenőrzője: a bécsi és zsitvatoroki béke értelmében újra különváló, független erős Erdély lett. «Egy független Erdély egy magyar fejedelemmel mindaddig szükséges, míg a magyar korona ott fenn, nálunk erősebb nemzetnél leszen, a németnél.» Míg tehát Magyarország meg nem erősödött, Erdély különválása szükségesség. Ez Bocskainak elve, ezt hagyta végrendeletileg utódaira és ezt a politikát vallotta ezentúl mint Erdély- mint Magyarország.

Az ellenreformáció első kísérlete hazánkban eszerint kudarccal ért véget.

Az 1608. törvények jelentősége.

Erdély szerepe.

Bocskai végrendelete.

4. Bethlen Gábor és a 30 éves háború kora. Vallási és politikai érdekek találkozása.

II. Mátyás (vége). — II. Ferdinánd. — III. Ferdinánd.

Az 1606-iki bécsi békével kezdődik Erdély fénykora és tart 1657-ig. Nemzeti fejedelmek alatt szabadság, hatalom és vagyonosodás lett Erdély osztályrésze. A belső békét mi sem háborgatta, a külső politika terén pedig hatalmi tényező lett egész Európa szemében. Épen így lett a nemzeti kulturának középpontja, mindenekelőtt pedig Magyarország alkotmányának fentartója.

Bethlen
Gábor
1618—1629.

Rákóczi Zsigmond és Báthori Gábor fejedelmek uralkodását megelőzhetjük; ellenben *Bethlen Gábor* korszakot alkotó uralkodása lekötő figyelmünket. Korunk egyik legnagyobb történetírója, *Ranke*, Bethlen trónralépésétől keltezi az egész Európát behálózó 30 éves háborúnak világra szóló jelentőségét.

Jellemzése.

A XVII. század (Kemény János koriró mondása szerint) *„három nagy magyart”* szült: *Pázmány Pétert*, *Bethlen Gábort* és *Esterházy Miklóst*. Bennök új vezért nyert mint a katolikus, mint a prot. párt, új vezéreket állami életünk és művelődésünk. Bethlen Gáborban ellenségei régibb és újabb időben ugyan határtalan becsvágytól vezérelt, körmönfont ravasz barbárt láttak, míg imádói az önzetlen államférfiak és valláshősök pantheonjába emelték. Mind a két ítélet túloz: az igazság itt is a szélsőségek között keresendő. Tökéletes jellemeket ez a század sem szült, de hogy Bethlen hibái mellett is mint államférfiú és mint hadvezér párját ritkította, bizonyos; hiszen mindkét tekintetben képességeinek számtalan jelét adta. A gyakorlati politika mezején igaz, a politikai helyzet alakulásához képest gyakran változtatta, ha nem is főcélját, de mellékcéljait és eszközeit. Amint ő, az elhíttetés mestere, nem bízott senkiben, úgy rászédett ellenfelei, kiknek kezéből annyiszor kisiklott, szintén nem adtak neki hitelt. De az akkori bonyolódott politikai helyzetben, egy nagy nemzetközi háború napjaiban diplomaciai ravaszság és hitegetés nélkül épenséggel nem tudott volna boldogulni. — A tudományok és művészetek lelkes pártfogója, vallási és nemzetiségi tekintetben pedig korához képest rendkívül türelmes fejedelem lépett benne Erdély trónjára.

Politikai céljai.

1. Sarkitétel.

2. Erdély rendeltetése.

3. Viszony a törökhöz.

Ami *politikai programját* illeti, ez a következőkben foglalható össze. 1. Védeni akarta Bocskai örökségét, a bécsi békét és az 1608. törvényeket; ez politikájának sarkitétele és sziklaszilárd pontja. 2. Erdélyből minél szabadabb és hatalmasabb országot akart teremteni, oly sarkkövet, melyen egyrészt a török, másrészt a német befolyás és az ellenreformáció megtörjön. 3. Felidézvén emlékezetébe Básta korának

kétségbeejtő viszonyait, Bocskai példájára ő is meg volt arról győződve, hogy Erdély csak a török «pajzs» ótalma alatt őrizheti meg függetlenségét. Ezen alaphanghoz hű maradt haláláig, jöllehet a török barátságában csakis eszközt látott, hogy Erdélyt a német befolyás ellen biztosítsa. 4. A török barátság méltatása és értékesítése mindamellett nem gátolta abban, hogy — megváltozott viszonyok között — a bécsi udvarhoz közeledjen és annak kínálgassa fegyveres segélyét. Ebben eszközt látott, hogy a szultán szemében Erdély tekintélyét emelje. Abban a reményben ringatta magát, hogy mint Ferdinánd király veje vagy rokona, jobban imponálna a szultánnak, akit «keresztény gyomorból gyűlölt, noha igen színezett neki». Nagyravágása is arra ösztökélte, hogy a *hatalmas közvetítő* szerepére vállalkozzon. — Szóval nagyon szerette a *két felé támaszkodás politikáját* és két vasat tartogatott a tűzben. — Bethlen G. nem rideg közjogi, tisztán alaki, nem is aprólékos, partikuláris érdekeket szolgált, hanem *egész* Magyarország érdekét és nem tisztán erdélyi, hanem európai szempontból intézte politikáját. És midőn a sérelmek teréről a nagy politika terére lépett, ez utóbbin nem mint kérelmező, hanem mint a külföldi hatalmasságokkal *egyenrangú* fejedelem lépett fel, ki szövetségeseket és nem pártfogókat keres.

4. Eltérések, fordulatok és azok magyarázata.

Politikájának jellemzése.

II. Mátyás király csak abban az esetben akarta őt elismerni, ha legalább titkon leteszi a hűségi esküt, miről Bethlen hallani sem akart. Erre a bécsi udvar Homonnayval szövetkezett és Radul vajdát bujtatta fel Bethlen ellen, de ezekkel a fondorlatokkal csak azt érte el, hogy a porta ezentúl rendíthetetlenül bízott Bethlenben. Miután pedig Bethlen megígérte Mátyásnak, hogy a kath. vallást nem fogja megrövidíteni, béke uralkodott a testvérországok között.

II. Mátyáshoz való viszony.

Az egyre betegeskedő Mátyás uralkodása alatt, ki helyett a mindenható *Khlesl* bihoros vitte a kormányt, *visszaesés* állott be Magyarország belső állapotában. 1613—1618-ig az udvar egyre szaporította a katonaságot, nem tartott országgyűlést és a kath. párt a jezsuiták segélyével egyre nagyobb hatalomra emelkedett. Mióta *Pázmány Péter* hittérítői fáradozásai folytán a katolikus rendek az országgyűlésen többségre jutottak, a protestánsok ügye ott is lejtőre került. Az 1618. évi pozsonyi országgyűlésen a Pázmány szaván induló kath. többség a gyermektelen Mátyás rokonát, Ferdinánd stiria, főherceget választotta meg utódul, de csak azon föltétel alatti ha Ferdinánd külön hitlevélben elismeri, hogy az új király trónralépése után hat hónapon belül köteles a rendeket egybehívni, a sérelmeket orvosolni és háromévente országgyűlést tartani. Azonfelül meg kellett Ferdinándnak az alkotmányra (és így a vallásszabadságra is) esküdnie. Ugyane gyűlésen

1618. pozsonyi rendek. Katolikus többség. Hitlevél.

emelték az elhalt Thurzó helyére a kath. *Forgách Zsigmond*-ot a nádori székbe.

II. Ferdinánd 1619–1637.

Jellemzése.

Mátyás utóda, *II. Ferdinánd* jelleméről a kortársak és az utókor ítélete azonképen ágazik el, mint Bethlen Gáborról. A katolikus írók eldicserék hitbuzgóságát, családi érenyeit, bőkezűségét, leereszkedő magatartását. A protestánsok leginkább türelmetlensége és kiméletlensége miatt tartottak tőle és arra volt is okuk. Mint a XVII. század első felének annyi fejedelme és vezéralakja, Ferdinánd, a jezsuiták növendéke szintén lángolt hiteért és gyűlölte a más hitűeket. Már ifjú korában megesküdött, hogy kiirtja az eretnekséget és abban a meggyőződésben élt, hogy a gondviselés ő rá bízta a kath. érdekek megvédését, a katolicizmus terjesztését és a más hitűek elnyomását. Hitéhez és amit azzal azonosított, hajthatatlan és szilárdan ragaszkodott. Ferdinándnak ezen tulajdonságát pedig környezete, így a pápai és a spanyol követ ügyesen felhasználta a maga céljai elérésében. Ezek befolyása tette Ferdinánd uralmát a protestánsokra nézve oly félelmetessé; ő maga kiválóbb politikai tehetségekkel nem dicsekedett, sőt egy ideig nem is szeretett állami ügyekkel foglalkozni és ehelyett inkább a templomnak és a vadászat örömeinek szentelte idejét. Kevésbé válságos időben uralkodása alkalmasint jelentéktelen nyomot hagyott volna hátra, de a 30 éves háború küszöbén a vallás ily elszánt előharcojának trónralépése szinte jeladásul szolgált egész Európának.

Ferdinánd elvei és gondolkodásmódja csakhamar ellentétbe hozták az alkotmányukra és a vallásszabadságra feltéleny alattvalóival; első sorban a prot. magyar és cseh rendekkel, kik nem is oly régen szövetségre léptek volt egymással. A harc kitörése nem késhetett soká.

Ferdinánd király idegenkedett az alkotmányos kormányrendszertől és német tanácsosai (első sorban Eggenberg) és környezete ebbeli meggyőződésében csak megerősítették. Magyar tanácsosai közül néhány, mint Pázmány érsek-primás és *Forgách* nádor, vallásügyekben ugyan helyeselték Ferdinánd törekvéseit, de a magyar alkotmány betűjét ők sem engedték megsérteni s alkotmányos kérdésekben akárhányszor összetűztek a bécsi udvari emberekkel. *Esterházy Miklós*, ez idő szerint még országbíró, inkább a közvetítő háladatlan szerepére vállalkozott az udvari párt és a Bethlenben megtestesült magyar-török párt között. — *Bethlen* az alkotmánynak és így tehát a vallásszabadságnak is föltétlen híve volt, határozott ellensége a német absolutizmusnak, nemkülönb az ellenreformációnak. Ily viszonyok között az absolutistikus katolikus és az alkotmányos protestáns világ közötti ellentétnek mint egész Európában, úgy hazánkban is ki kellett törnie.

II. Ferdinánd tanácsadói.

Bethlen G.
álláspontja.
Az absolutizmus
és katolicizmus
meg az alkotmá-
nyos protestan-
tizmus közötti
ellentét.

A cseh felkelés hírére Bethlen Gábor rögtön felismerte az események fontosságát. Átlátta azt, hogy az osztrák és cseh tartományok protestáns lakóinak sorsától függ a magyarországi protestánsok sorsa is; amazok elnyomtatása után Magyarország, majd Erdély protestánsaira kerülne a sor. Jól tudta, hogy Magyarország érett a forradalomra, hogy a török nem fogja zavarni vállalatában és hogy a csehek segélyére számíthat. Így hát habozás nélkül arra határozta el magát, hogy megelőzi Ferdinánd támadását, mellesleg pedig megtorolja a bécsi udvar nyílt és leplezett fondorlatait meg tüszúrásait. Mihelyt a *pozsonyi rendi gyűlés* a prot. kisebbség vallási sérelmeit nem orvosolta, Bethlen kardot rántott. Közétevéen az Alvinczy által a bécsi udvar önkénye és a kath. papság ellen irt *«Querela Hungariae»* c. vádiratot, *felhívta a magyar nemzetet veszélyeztetett alkotmányának és szabad vallásgyakorlatának védelmére*. Fényes siker koszorúzta lépéseit: Kassától Pozsonyig az egész Felvidék kaput tárt hajdúi és kopjas lovasai előtt, a *Pozsonyba gyűlt rendek* pedig Pázmány Pétert és a jezsuitákat mint rendbontókat száműzték és a kath. egyház javait a végvárok ellátására lefoglalták. Sőt Ferdinánd király letételét is fontolgatták, kinek helyét Bethlennek szánták, akit egyelőre kormányzónak választottak. Bethlen ekkor Béccsel szemben, Floridsdorfnál tábort ütött és Thurn Mátyást, a cseh felkelők vezérét Bécs ostromában támogatta. De mert Homonnai a Ferdinánd sógorától. III. Zsigmond lengyel királytól kapott zsoldoshaddal Bethlen hadi állását Zemplén felől hátba fogta, Bethlen (nov. végén) abba hagyta Bécs ostromát és egyelőre befejezettnek látván a maga feladatát, Ferdinánddal 1620 jan.-tól őszig *fegyverszünetet kötött*, melynek értelmében az országnak a Fátrától keletre fekvő részét kapta. A pozsonyi rendek pedig abban állapodtak meg, hogy a békéről a május havában Besztercebányán tartandó gyűlésen fognak tanácskozni.

A fegyverszünet alatt mindkét fél javában készült. Bethlen (1620 jan. 18) pfalzi Frigyesel, a csehek új királyával szövetkezett, kinek segédhadat és 50,000 forintot küldött; Frigyes azonfelül 500 magyar huszárt toborzott. A pénzben szűkölködő Ferdinánd viszont Felső-Ausztriát zálogosította el bajor Miksának, a kath. liga buzgó, egyúttal azonban fölötte önző vezérének, csakhogy hadat küldhessen a fölkelt csehek ellen. A magyar rendek pedig ezalatt a *besztercebányai gyűlésre* siettek, amelyben francia, lengyel, török, morva és sziléziai követek is részt vettek, melytől azonban a katolikusok távol maradtak. Ferdinánd követei ugyan megjelentek, de azután tiltakozván a hozott végzések ellen, eltávoztak, mire a rendek 1620 aug. 25-én *Bethlent magyar királlyá választották*. Bethlen a címet ugyan elfogadta, de magát megkoronáz-

Bethlen I.
felkelése.
1619—21.

Fegyverszünet.
1620. jan.

Besztercebányai
országgyűlés
1620. aug.

tatni nem engedte. A rendek egyúttal elhatározták, hogy ne legyen háromnál több kath. püspök és ezek is csak 2000 forintnyi évi fizetést húzzanak, máskülönben megválasztották a prot. egyház számára a defensorokat.

A harc újra
kitör. 1620. nov.

Néhány héttel később, mialatt Bethlen Vasvármegyében hadakozott, Dampierre császári tábornok pedig Pozsony alatt életét vesztette, a csehek ügye dülőre került. Tilly a kath. liga hadaival a cseheket a Fehérhegyen teljesen legyőzte és «a téli» királyt megszalasztotta, mire Ferdinánd a cseh alkotmányt megsemmisítette, a felkelők vezéreit lefejeztette és sok ezer prot. hitű családot az országból kiűzött. Az udvar új erélyt merítvén a diadalból és prédából, 1621 elején új csapatokat küldött ki a Felvidék visszafoglalására. Bethlen ugyan most is megállotta helyét és a császáriak vezére, Bouquoi, Érsekújvár alatt elesett; mivel azonban számos főúr ott hagyta Bethlen táborát, az osztrák és cseh rendektől és német prot. fejedelmektől pedig segély többé remélhető nem volt, *Bethlen követeli 1621 december végén aláírták Nikolsburgban a békét*, oly föltétellel, hogy Bethlen visszaadja a Pozsonyban kézrekerült szent koronát, lemond a királyi címről és kiadja az elfoglalt várakat. Kárpótlásul német birodalmi hercegi címet kapott, tov. Oppeln és Ratibor hercegséget; azonfelül Tokaj, Munkács és Ecsed várával együtt a 7 északkeleti vármegyét, melyek már Bocskai alatt is Kassán külön gyűlést tartottak, külön autonómiával bírtak és ügyis Erdély felé gravitáltak. A végvárok fentartására pedig Ferdinánd évente 50,000 forintot és segélyt ígért Bethlennek a török ellen. Ferdinánd továbbá közbocsánatot hirdetett elpártolt hívei számára és újra megfogadta, hogy meg fogja tartani a hitlevélben biztosított alkotmányt, nevezetesen a bécsi békét és az 1608. törvényeket, a sérelmeket pedig majd orvosolja.

Nikolsburgi
béke. 1621. dec.

Európai helyzet.

A harcefelek a nikolsburgi békét elejétől kezdve csak fegyverszünetnek tekintették. Mindkettő egyelőre bevárta az egyrészt Tilly, másrészt Braunschweigi Keresztély és Mansfeld között folyó tusának kimenetelét. Midőn úgy látszott, hogy ez is Ferdinánd javára dől el: *Anglia, Franciaország és Holland a Habsburg-ház fenyegető túlsúlya ellen szövetségre léptek Bethlen Gáborral*, kit segélypénzekkel támogattak. Bethlen akkor újra hadat izent, azt hozván fel okul, hogy Ferdinánd az ígért hercegségeket és a segélydíjt vonakodik átadni. A valóságban attól tartott, hogy a német földön győzedelmeskedő Ferdinánd Magyarországon is megkezdí majd a reakciót. Ebben meg akarta őt előzni és ez okból csapatait újra Felső-Magyarországba indította, ahol Mansfeld csapataival egyesülni óhajtott. Hallván azonban, hogy azok Tillytől nagy vereséget szenvedtek, megújította a nikolsburgi

II. felkelés.
1624.

Bécsi béke 1624. béke föltételeit Bécsben.

1624 után Bethlen eddigi politikáját megváltoztatta. Ferdinándhoz Pártját fogta a katolikusoknak, a bécsi udvarhoz kezdett simulni és Ferdinándtól Cecilia Renáta leányát kérte nőül. Sanyarúnak találván a török barátságot, a magyar királlyal kívánt szövetkezni, nem épen azért, hogy a félholdat egyenesen megtámadja, hanem inkább azért, hogy mint Erdély ura, fél Magyarország kormányzója és a császár veje latba eső közvetítőként szerepelhessen a két hatalom között. Azonban Ferdinánd és családja, nemkülönben Esterházy és Pázmány erről a tervről hallani sem akartak és nem bízván Bethlenben, elutasították; sőt az udvar a portával tudatta Bethlen terveit. Erre Bethlen önfentartási ösztönből tüstént visszatért régibb politikájához. Bécsben elutasított követeit nyomban Berlinbe küldötte, hol Katalin hercegasszony kezét kérték meg uruk számára. A brandenburgi választófejedelem oda is adta hugát Bethlennek, ki azután 1626. fényes esküvőt tartott Katalinnal. Együttal pedig Angliával, Dániával és Hollanddal szerződést kötött a Habsburg-ház ellen. Richelieu bibornoknak, a mindenható francia miniszternek követei is ellátogattak Gyulafehérvárra, de akkor még nem került a dolog formaszerinti szövetségre.

Ferdinándhoz közeledik.

Közvetítői szerepet áltóz.

Szövetkezés a protestáns államokkal.

Ezen előkészületek után Bethlen és Mansfeld 1626-ban egyszerre támadtak Ferdinándra. Mansfeld azonban ezúttal is pórul járt. A dessauai hídfőnél Wallensteintől akkora vere-seget szenvedett, hogy földönfutó módjára érkezett hazánkba, holott Bethlen őt mint győzőt várta. Wallenstein Mansfeldet nyomon követte és midőn a Felső-Vág mentén hírét vette, hogy Bethlen hada Nógrádban táboroz, elébe ment. A század két híres strategusa az Ipoly mentén azután hosszabb ideig farkas-szemet nézett egymással: csatára azonban nem került köz-tük a sor. Wallenstein seregében a mirigy pusztított és az aggodalmas generalissimus különben sem szerette hírnevét és dédelgetett gyalogságát kockáztatni; Bethlent viszont lázongó török segélyhadai akadályozták mozdulataiban és azért is ke-rülte az ütközetet, mert lovasságát féltette. Ilyformán a két tábor kardcsapás nélkül megint elvált. Wallenstein Sziléziába vezette hadát, Bethlen pedig Esterházy nádor tanácsára hall-gatván, megújította Pozsonyban a nikolsburgi béke föltéte-leit; Mansfeld még hazánkban keresztül Velencébe indult, de ütközt, Boszniában elhalt.

III. felkelés. 1626.

Mansfeld, Bethlen és Wallenstein.

Pozsonyi béke 1626.

Bethlen egyúttal rajta volt azon, hogy a Ferdinánd és a porta között utoljára Hidas-Gyarmaton kötött béke (1625) megújíttassék, ami Szőnyön (1627) meg is történt, bár Fer-dinánd követei váltig igyekeztek, hogy Bethlen a békéből kizárassék. Ez a béke azonban a végéken épen oly kevés-sé vetett véget a török portyázásoknak, mint a magyar csatázók kalandjainak.

Szőnyi béke 1627.

Szövetkezés
Gusztáv Adolf
svéd királlyal.

Bethlen †
1629. nov. 15.

Katalin.

I. Rákóczi
György
1630—1648.

A svédek
diadalai.

A pozsonyi béke után *Bethlen* másodízben közeledett *Ferdinánd*hoz, aki azonban most is csak gyűlöletes eretneket és hitszegő ellenfélt látván Bethlenben, ajánlatait újra visszatartotta. Mivel pedig *Ferdinánd*, mint a visszatérési rendelet mutatta, most is hű maradt türelmetlen elveivel: *Bethlen* a hős *Gusztáv Adolf* svéd királlyal készült szövetségre lépni. Azt tervezték, hogy *G. Adolf* megkapja a német koronát, Bethlen pedig a lengyel trónt és hogy Svédország, Oroszország és Erdély szövetséget kötnék Lengyelország és a török ellen. Bethlen azonban már nem élte meg a svéd királynak németországi diadalútjának kezdetét. 1629 nov. 15-én, 49 éves korában, Gyulafehérvárott meghalt. Erdély legnagyobb fejedelme szállt benne sirba, ki a majdnem elpusztult állapotban átvett kis országot az európai politikának jelentékeny tényezőjévé tette, Magyarország alkotmányát újra biztosította és a magyar nevet ismét érvényre emelte Európa előtt; Erdélynek pedig azonfelül a művészet és irodalom pártolása által a művelt országok csoportjában előkelő helyet biztosított és egyúttal a türelem hajlékává tette.¹

Az erdélyi rendek Bethlen iránt való kegyeletből özvegyét, Katalint ültették a trónra. Mivel azonban a fejedelemasszony titokban kath. hitre tért és *Csáky István* tanácsára *Ferdinánd*hoz szitott, a rendek előbb a református *Bethlen István* körül csoportosultak, aki Katalint lemondásra kényszerítette, de azután a nálánál hatalmasabb és gazdagabb *Rákóczi György*-gyel, Bethlen volt vezérével szemben maga is háttérbe szorult. Erdély új fejedelme, igen óvatos, nehezen lelkesedő, örökké latolgató, egyébiránt pedig tiszta életű, hitbuzgó, sőt türelmetlen református ember volt, egészben véve nem méltatlan utóda Bethlennek, noha annak fényes tehetségeit, vállalkozó kedvét, szenvedélyes tüzét, hitbeli türelmét nélkülözte. II. *Ferdinánd Esterházy* nádorral egyetértve, nem ismerte el *Rákóczit*, csak-hogy *Esterházy* hadai *Rákóczi* hajduitól vereséget szenvedtek, minek folytán II. *Ferdinánd*, kit akkor *Gusztáv Adolf* győzelmei (*Breitenfeld* 1631) amúgyis kétségbe ejtettek, válságos helyzetbe sodortatott. Hasztalan sürgetett *Ferdinánd Pázmány* által segélyt VIII. Orbán pápától; a pápa, mint a francia udvar szövet-

¹ Bethlen, jöllehet még barátjai is olykor fősvénynek mondták, a református iskolákra, az egyházra és gyulafehérvári udvarának pompájára sokat költött. Erről tanuskodik az általa felvirágoztatott *gyulafehérvári főiskola és könyvtár*, meg számos ifjúnak kiképeztetése. Káldi jezsuitát 1000 arannyal támogatta bibliafordításának kiadására; udvarába hívta *Comenius Amost*, a nagyhirű német pedagógust. Később *Comenius* (1650—54-ig) Sárospatakon rendezte a tanügyet. *Opitz* német költő (*Alstedt*, *Bisterfeld* és *Basirius* példájára) Bethlen meghívása folytán szintén Gyulafehérvárra költözött, hol több éven át tanárkodott. Vallási tekintetben pedig Bethlen még az anabaptistákat (ügyes kézművesek) is pártfogolta, (csak a szombatosokat nem tűrte).

Időrendi tábla a 30-éves háború korához.

Magyarország	Erdély	Ausztria és Németország	A főbb európai államok
1616 Pázmány P. érsek primássá lesz. 1619. † Mátyás k. 1619—37. II. Ferdinánd. 1619—21. Bethlen I. felkelése. 1619. Bethlen egyesül Thurn-nal Bécs előtt. 1620. Fegyverszünet. — Besztercebányai gy. Bethlent királylyá választják. 1621. Nikolsburgi béke. Bethlen szöv. Anglia- s Hollandiával. 1623—24. Bethlen II. felkelése. 1624. Bécsi béke. Bethlen Ferdinándhoz közeledik. 1626. Újabb szövetezés a prot. hatalmakkal. 1626. Bethlen III. felkelése. Bethlen egyesül Mansfelddel és szembeszáll Wallensteinnal. 1626. Pozsonyi béke. Alkudozás Gusztáv Adolfal. 1629. nov. Bethlen †. 1630—48. I. Rákóczi Gy. Rákóczi szöv. a svédekkel. 1643—45. Rákóczi felkelése. 1645. Szövetezés a franciákkal. Brünn ostroma. Dec.: Linci béke.	1613—29. Bethlen Gábor.	1618—48. 30 éves háború. 1618. Cseh felkelés. 1619. Frigyes, cseh kir. 1619—37. II. Ferdinánd császár. 1620. Fehérhegyi csata. (Liga, Tilly.) Csehország megbüntetése. 1625. Dán háború. IV. Keresztély. (Tilly, Wallenstein.) 1626. Wallenstein legyőzi Mansfeldet, ez Magyarországra menekül és egyesül Bethlen-nel. Wallenstein és Bethlen Nógrádban szembe kerülnek. 1627. Wallenstein Jütlandban. 1628. Wallenstein Stralsund előtt. 1629. Lübecki béke. 1629. Visszatérítési rendelet. 1630. Gusztáv Adolf kir. kiköt Németországban. Svéd háború. 1631. Magdeburg és Breitenfeld. 1632. Lützen, Gusztáv Adolf †. (Oxenstierna, Krisztina.) 1635—48. Svéd-francia szövetség. 1645. Torstensson egyesül Rákóczival. 1648. Westfáliai béke.	1611—32. Gusztáv Adolf svéd király. 1624—42. Richelieu miniszter (XIII. Lajos). 1625—49. II. Károly angol kir. (pfalzi Frigyes apósa). 1632. Krisztina svéd királynő. 1642. Mazarin külügymin. (XIV. Lajos kiskor. idején). 1642—49. Angol polgárháború.

Rákóczi
habozik.

Eperjesi béke
1633.

II. Ferdi-
nánd
1637—1657.

Rákóczi fel-
kelése 1643.

Szerződés a
franciákkal
1643.

sége, Ferdinánd kérelmét elutasította. Gusztáv Adolf azt akarta, hogy Rákóczi György Bethlen Gábor szerepét folytassa; de a számító Rákóczi addig habozott és annyi előleget kért a svéd királytól, hogy a védő- és dacszövetség megkötése egyre késett. Midőn pedig az a hír érkezett, hogy Gusztáv Adolf a lützeni csatában elesett (1632), Rákóczi, Oxenstierna felszólalása dacára, Pázmány szavára hajolván, Eperjesen békét kötött II. Ferdinánddal (1633).

Négy évvel később gazdát cserélt a magyar kir. trón: II. Ferdinánd meghalt és nálánál valamivel türelmesebb fia, III. Ferdinánd követte őt az uralkodásban. Az ő idejében fejezték be a 30 éves háborút, mely utolsó stádiumában vallásos jellegeből kivetkőzvéen, mindinkább a franciák és a Habsburg-ház közötti, immár hagyományos küzdelem színét öltötte. Mind Richelieu és utóda. Mazarin, mind pedig a svéd kormánytanács ismételten Rákóczihoz fordultak, hogy újólág hadi akcióra bírják. Rákóczi azonban, Banér diadalai dacára, egyre csak alkudozott és fontolgatott. Végre 1643. védő- és dacszövetséget kötött Torstenson svéd fővezérrel, kivel Szempe avagy Trencsén táján egyesülnie kellett volna. Zászlót bontott és ámbár Torstensont a dánok hirtelen támadása visszaszólította Holsteinba, 1643 februárban Nagy-Kállóból a nemzethez felhívást intézett és könnyű szerrel foglalta el Kassát, Szatmárt és Tokaj várát, míg vezére, Kemény János, az év végén Nyitraig nyomult elő. Most azonban Rákóczi latolgató ember létére hibát tett: ahelyett hogy gyors menetekben a védtelen Bécs ellőtt termett volna, huzavonával töltötte az időt és téli szállásra vonult. Torstenson időközben legyőzvéen a dánokat, visszasietett Ausztriába és Jankaunál a császáriakon is diadalt aratván, a Morva és Vág közére nyomult, hol Rákóczira várakozott. De ez, mivel nem kapott hiteles hírt a jankai győzelemről, két hónapig meg sem mozdult. Csak miután Croissy francia követtel 1645 ápril. 22-én *Munkácson szerződést kötött*, melynek értelmében a francia király 100,000, azontúl pedig évenként 150,000 tallért biztosított számára, indította meg Rákóczi hadait Brünn felé, melynek fellegrárá, Spielberget, Torstenson már javában ostromolta. III. Ferdinánd a szövetségesekkel szemben most aligha el nem bukik, ha a császár ajándékai által megvesztegetett porta Rákóczit a hadjárat folytatásától el nem tiltja. [Mellesleg mondva, a porta azért is nézte rossz szemmel a svédek előrehaladását és Rákóczi esetleges diadalát, mert a gyöngye római császárt kényelmesebb szomszédnak tartotta, mint az elhatalmasodott vazallust.] A nagyvezér tilalma véget vetett Rákóczi hadi szereplésének, aki egyébiránt már maga is beleúnt a háborúba és jobb föltételeket amúgysem remélhetett.

Ezek az okok birták arra, hogy a svédek és franciákat cserben hagyván, Esterházy nádor közvetítése mellett megkösse *III. Ferdinánddal a linci békét*, melynek közjogi és politikai föltételei jóformán azonosak a Bethlen által kötött béke-^{Linci béke 1635. dec.} szerződések tartalmával, *vallási tekintetben azonban vívmányt jelentenek*. III. Ferdinánd megerősíti az 1608. törvényeket és a protestánsok vallásszabadságát, visszaadja a protestánsoktól elvett templomokat, határozottan védelmezi a vallásukhoz ragaszkodó jobbágyokat földesuraikkal szemben és kiveszi a protestánsokat a kath. plébános joghatósága alól; a többi sérelem orvoslása végett pedig országgyűlést fog egybehívni. — Ezzel véget ért Magyarország és Erdély részvétele a 30 éves háborúban. A francia és svéd államférfiak meghívták ugyan Rákóczit a Münsterben és Osnabrückben folytatott békealkudozásokra és a westfáliai béke utolsó előtti pontja Erdélyről is megemlékezett mint «a francia korona szövetségéről»; de mert I. Rákóczi György a linci béke megkötésekor arra kötelezte magát, hogy a francia és svéd szövetségtől visszalép: volt szövetségesei sem törődtek többé Erdély érdekeivel és megfeledeztek arról, hogy Erdély önállóságát (Svájc és Németalföld példájára) kezesekkel biztosítsák.

5. Az alkotmányos uralkodásnak és Magyarország felszabadításának eszméje.

A XVII. század elején (a nevezettekén kívül) még két jeles hazánkfi támadt, ki mindkettő egész életén át csüggedetlenül fáradozott egy eszmének, Magyarország alkotmányos uralma és felszabadítása eszméjének megvalósításán. Az egyik Esterházy Miklós, a másik Zrinyi Miklós volt.

Esterházy Miklós Galánthán született, 1582-ben. A nagy-^{Esterházy Miklós 1582—1635.}szombati egyetemen theológiával foglalkozván, atyja tilalma ellenére áttért a kath. hitre. A közpályán, melyen hallatlan gyorsasággal haladt elő, nagybátyja, Illésházy István kalauzolta: II. Mátyás király csakhamar kinevezte hadi kapitánnyá, tanácsossá, majd főispánná. 1614 óta pedig nem történt Magyarországon fontos ügy, melyben Esterházynak része ne lett volna. Ő vitte keresztül, hogy Pázmányt nevezték ki primássá, míg ő maga országbíró és gróf lett. 1625. pedig a rendek többsége nádorrá választotta. Főleg a diplomacia terén vált ki, mint hadvezér kevésbé vala szerencsés. Életének főfeladatát a szélső érdekek kiegyenlítésében látta; közreműködésével jött létre a bécsi és a gyarmati, szintűgy a pozsonyi és a szónyi békekötés. Ebbeli érdemei dacára a pártok közötti állása sok keserűséget és kevés elismerést termelt számára, a felekezetek torzsalkodását pedig sehogy sem bírta megszüntetni. A protestánsok

a katolikusoknak azt vetették szemükre, hogy absolutistikus hajlamú kormányt támogatnak és így *veszni engedik az alkotmányt*. A katolikusok viszont azt felelték, hogy ahelyett, hogy velük kezét fogva kivernék a törököt, *veszni engedik az országot*. Esterházy hasztalan igyekezett őket egymással kibékíteni. Helyzete nehézségeit növelte Pázmány érsek-primással folytatott versengése, amelynek Esterházy viszonya I. Rákóczi Györgyhöz, türelmes gondolkodásmódja, szenvedélyes vagyongyűjtése és apróbb etiquette-kérdések voltak okai. A király parancsára ugyan a két versenytárs kibékült egymással, de ez a kibékülés nem volt őszinte és nemsokára az elkeseredett Esterházy méltóságáról lemondott és egy a királyhoz intézett iratban őszintén válaszolt a túlbuzgó udvari párt törekvéseit és azok káros következményeit. Midőn pedig meggyőződött, hogy az udvarnak a magyarok ellen táplált bizalmatlanságát el nem oszlathatja, 1642-ben az országgyűlésen újra leköszönt, csak a jövő országgyűlésig tartván meg a rendek kérésére hivatalát. Ezt a gyűlést azonban Esterházy már nem élte meg. De Rákóczi György felkelését még megélte, s ezt fegyverrel és alkudozások útján iparkodott eloltani. Öt nappal a linci béke megkötése előtt, kielégítetlen lélekkel, hosszas testi-lelki küzdelmeinek áldozataként elhalt.

Gróf Zrínyi Miklós, a szigetvári hős másodunokája, mint a «Zrínyiász» költője az első magyar klasszikus, igazi polyhistor, előrelátó államférfiú, a hadi tudomány terén pedig úttörő lángész egy személyben. *Nemzeti hős és államférfiú* volt a szó tragikai értelmében. A küzdelem, melyet egyrészt az országot lenyűgözve tartó török, másrészt a nemzet függetlenségének megsemmisítésére törekvő bécsi kormány ellen folytatott, a *magyar nemzet küzdelme volt*, melynek ebben az időben Zrínyi leghivatottabb, legméltóbb képviselője, akinél senki jobban át nem szenvedte, át nem érezte a nemzet bajait, megalázását, megrendítő szavakban pedig senki ékebben ki nem fejezte fájdalmát és aggodalmait.

Zrínyi Miklós
1618–1664.

1618 körül született. Atyja halála után Pázmány gondoskodott az ő és öccse, Zrínyi Péter neveléséről és Grácban meg Nagyszombatban járatta őket a jezsuiták iskoláiba. Az ifjú Miklós azután azonnal a hadi pályára lépett («Magyar vitézek földben temetett csontjai és árnyékai nem engednek engem aludni») és csakhamar kitüntette magát a török ellen vívott merész kalandjaival. 1646-ban Morvában küzdött Torstenson svédjei ellen III. Ferdinánd szemei előtt, aki öt egy évvel később *horvát bánná* kinevezte, mely hivatalban azután rettenthetetlen bátorságának ország-világtól csodálat jeleit adta. Ottosacnál pl. 40 emberrel megszalasztott 10,000 törököt, Kostainica előtt pedig öt török hadat vert meg egy-

másután. Hunyadi János óta nem volt olyan nemzeti hősünk, mint Zrínyi. Vitézségének híre bejárta egész Európát, úgy hogy a pápa és a külföldi fejedelmek Zrínyit, mint a keresztény világ bajnokát, címekkel és ranggal sorra kitüntették. Amellett sokoldalú műveltsége és — akkoriban — szokatlan türelme által mind a katolikusok, mind a protestánsoknál megkedveltette magát és kibékülésre igyekezett mind a két-tőt hangolni. Már azért is felszólalt a *türelmesség* mellett, mert az üldözések az ország végromlását siettetették.

Életének eszményképe a nemzet egyesítése, *vezéreszméje* a családjában hagyományos török elleni gyűlölet kifolyásaként: *a hazának a török rabiga alól önerejéből való felszabadítása és a török kiveretése* valának. De ennek módjára nézve nem birt az udvarral megegyezni. Szerinte csakis *állandó nemzeti honvédseregtől* lehetett remélni a haza felmentését és Zrínyi azt merte követelni, hogy a nemesség is járuljon hozzá a hadsereg költségeihez, amint a közteherviselést is merte emlegetni. Csak az állandó nemzeti hadseregben látta a török «áfium» ellen való orvosságot és a menekvés lehetőségét. Jós lelke azt sugallta neki, hogy a németnek nem szabad egyedül felmentenie a hazát, mivel elnyomatás lenne a következménye. A külföldi kapitányoktól, gépies taktikájoktól és rabló zsoldosaiktól bosszankodással és megvetéssel fordult el. «Bármelyik idegen hadvezér, úgymond, jó is Magyarországra, vagy nem tud, vagy nincs szerencséje az operáláshoz.»

Szóval, Zrínyi csakis a nemzet önerejétől várta a haza üdvét. Ezért iparkodik a legszentebb meggyőződés hangján felrázni a nemzetet aléltságából, tespedéséből. Elébe állítja híres ősenek példáját, hogy a török «áfium» ellen újabb dicső tettekre bírja. Elragadó tollal irt politikai műveiben megjelöli az irányt, melyet a nemzetnek követnie kell, ha függetlenségét megóvni és hazáját felszabadítani kívánja. Nemzeti irodalmunkban úttörő jellegű hadtudományi műveiben arra inti a kir. vezéreket, hagyjanak fel az eddigi helyhez kötött, szervezetlen hadakozással és tisztán védelmi taktikával. A nemzetnek pedig azt ajánlja, újítsa meg a régi magyar *támadó* hadviselést annak leleményes cselvetéseivel együtt. A gyalogságnak túlsúlyt kívánt adni a lovasság fölött és Gusztáv Adolf példájára, a hosszú dzsidákkal felfegyverezett gyalogság soraiban minél több puskás vitézt alkalmazott. — Azonban keserű érzéssel azt kellett tapasztalnia, hogy az udvar önálló magyar hadseregről mitsem akar hallani és hogy a császári hadak fővezére, Montecucculi, a védelmi hadviseléssel nem akar szakítani; mi több: még a rendek sem kívánták az állandó hadsereg felállítását, mivel az állandó adóba került volna. A rendek különben is menthetetlen háladatlanyságot tanusítottak Zrínyi

íránt, midőn 1655. helyette az udvar jelöltjét, az akkoriban rosszhírű Wesselényi Ferencet választották meg nádorrá. Zrinyi mélyen bántotta ez a mellőzés és midőn ellenfelei még pamfletet is terjesztettek ellene, velőkig ható erővel felelt támadóinak a «Siralmas Panasza»-ban. Azóta a haragos udvar őt is, terveit is, állandóan mellőzte s nem bízott többé rá fővezényletet. Ilyformán alkalmat sem nyílt többé nagyobb tettek véghezvitelére, míg az irigy sors ellenfelének ebben is kedvezett. Ily viszonyok között nem csoda, hogy az ország felszabadítása első sorban nem a magyar seregnek és nemzeti vezérnek, hanem idegen hadaknak és külföldi vezéreknek jutott osztályrészül.

6. A törököknek új hódító tervei. Erdély bukása. Ávasvári béke.

I. Lipót uralma. 1657—1705.

I. Lipót.
1657—1705.

Jelleme.

I. Lipót még csak 17 éves volt, midőn a trónra lépett. Gyenge testalkota miatt papnak nevelték és papi hajlamait akkor is megtartotta, midőn a már királlyá koronázott bátyja, (IV.) Ferdinánd trónörökös korai halálával ő reá szállott a korona. Jártas volt sokféle nyelvben és kivált az egyházi zenében; példás családi életet élt; pontosan teljesítette teendőit, de nagy érdekekért nem tudott lelkesedni. Két érzelem honolt lelkében: fejedelmi mindenhatóságának érzése és a térítés vágya. Ezek az elvek, kellett, hogy összeütközésbe hozzák alkotmányukat féltő népeivel. Ehhez járult, hogy nagyon is tanácsosai szavára hallgatott; ezek pedig, Lobkowitz herceg példájára, csekély kivétellel gonosz emberek voltak, kik urukat zsarnok hírébe hozták és nem egy esetben el is árulták. A romlottság vádjá egyébiránt az egykorú magyar kormányhatóságok elnökeit is illeti; a pénzügyi kamra erőszaka meg kapzsisága és tagjainak megvesztegethetősége meghaladott minden képzeletet.

Erdély
romlása.

Hosszú uralkodásának elejét az *erdélyi viszonyok* és ezeknek kapcsán a *törökök újabb hódítása* teszik nevezetessé.

II. Rákóczi
György.
1648—1660.

Lengyel
háború.
1657.

Erdélyben 1648 óta *II. Rákóczi György* uralkodott, nagyravágyó, nyugtalan, atyjától örökölt kincseiben és hatalmában elbizakodott férfiú, aki könnyelmű reményeket keltő, hízog tanácsosaira hallgatván, nemcsak saját országát, hanem Magyarország jövőjét is kockára tette. Figyelmén kívül hagyta úgy a bécsi udvar intését, mint a porta tilalmát, midőn Báthori István példájára a lengyel korona megszerzésére kalandos politikát indított. Voltaképen már *I. Rákóczi György* tervezte szokott óvatossággal *Lengyelország felosztását*, a két vajda és a kozákok segélyével, de a halál meggátolta őt terve kivitelében. Fia, *II. Rákóczi György*, aki ugyan atya roppant vagyonát és vágyait örökölte, de annak körültekintését és óvatosságát nélkülözte, a két hatalmas szomszéd figyelmásával *X. Károly*

svéd király szövetségében hamarosan Lengyelországnak háborút izentett. Károllyal már eleve megosztzkodott a medve bőrén és ime, rövid idő múlva ő maga és hada került kelepcébe. A legyőzött Rákóczi nagynehezen elmenekült, de vezérét Kemény Jánost, a tatárok fogolyként Krim vadonjaiba hurcolták. Ezen előzmények után csapott le Erdélyre a törökök boszúja. A műveletlen, könyörtelen Köprili Muhammed nagyvezír Rákóczit engedetlensége miatt letette és dacára annak, hogy Rákóczi makacs göggel hatalmához ragaszkodott, *Rédey Ferencet* Rédey Ferenc. 1638. *nevezte ki helyébe fejedelemnek*, aki azonban a trónt a fogóságából visszatérő Rákóczinak csakhamar átengedte. De a török már vért szomjuhozott és tatár hordái a rendek könyörgése dacára rettenetesen vadonná tett, védtelen Erdélynek 100,000 emberét rabszíjra fűzték. Akkor nyomor és inség támadt, hogy Brassó kapuja előtt embervásár folyt. Még javában folyt a rablás, midőn a nagyvezír az egyszerű, derék *Barcsai Ákosra* tukmálta a fejedelmi méltóságot, aki csak azért fogadta azt el, hogy a rablás megszűnjön. — Erdély sorsa immár attól függött, hogy Rákóczi György megnyugszik e sorsában avagy sem. Sajnos, Rákóczi a gyűlölségtől elvakítva most sem akart lemondani, hanem Erdély vesztéért háborút indított Barcsai ellen. Hiába könyörögtek neki a rendek: ne ingerelje a törököt és szánja meg az országot. Nem hallgatott «az árulók»-ra, sem Lipót követére, hanem Várad felől benyomult Erdélybe és Barcsait elűzte, mire pártívei újra fejedelemmé választották. De a rabló törökkel most sem bírt és a Lipóttól kért segélyhad egyre késett. A török egész eljárásából kitűnt, hogy Erdélyt teljesen meg akarja törni és alávetni. Lengyelországot akarván ugyanis meghódítani, szüksége volt előbb Erdély leigázására. Hiába szólalt fel Zrinyi Miklós Erdély érdekében: ne hagyják elveszni «Magyarország bástyáját». A bécsi kormány még megörült annak, hogy a török megpuhítja a magyar elégületlenek menedékhelyét, a «felkelések tanyáját» és veszni engedte Rákóczit, ki vétkes nagyravágásának áldozataként a *gyalui csatában* Rákóczi † 1660. kapott sebeiben Váradon elhalt.

A török azonban tovább ment: élván az alkalommal, *Várad elesik.* *ostrom alá fogta* Erdély és a Részek kulesát, a *fontos Váradot*, 1660. mely az ország északkeleti részét is megnyitotta volna rablókalandjainak. Ez több volt, mint amennyit Lipót óhajtott, de mire seregei a vár felmentésére odaérkeztek, *Várad már elesett* (1660). Bukása kézzelfoghatólag kitérte a török végcélját és arra bírta a kétségbeesett országot, hogy a bizonyos török veszedelemből a *talán* védelmet nyújtó némethez pártoljon át. A székelyek kedveltje, a nagyravágás ördögétől szintén megszállott *Kemény János* fejedelem képviseli ezt Kemény János. 1660—1662. az új «német» irányt: Barcsait ok nélkül, pusztá féltékeny-

I. Apafi
Mihály.
1662—1690.

ségből lefejezteti, biztosítékul átadja várait Montecucculinak és Lipóttal szövetkeznek. De e szövetkezésnek nem látja hasznát. Montecucculi «kis hadi sétat»-nak nézván a dolgot, elkésve érkezik Erdély határára és nem akadályozza meg a törököt abban, hogy a németek beavatkozását megboszulandó, újra 100,000 embert hurcoljon fogságba. Erdély immár prédája a nagyvezírnek, kinek parancsára a rendek Kemény helyett a gyámoltalan *Apafi Mihályt* ültetik a trónra, kitől a török évente 40,000 arany adót követel. Kemény János ugyan nem enged, de a törökök Nagyszöllös mellett legyőzik; futas közben pedig saját lova agyontapossa. Az új fejedelem, Apafi, egyénileg ugyan jó ember, de erélytelen, ingadozó, halogató, az uralkodáshoz nem ért és a munkát sem kedveli. Mint az akkori szokások rabja, sokat ivott meg vadászott, a kormányt pedig nejére és kegyelt tanácsosaira bízta. Sem tehetség, sem erős jellem. *Ilyen* kormány nem menthette meg Erdélyt a bukástól.

Az udvar rövid-
látó politikája.

A bécsi kormány ugyan szövetségébe tudta vonni Erdélyt, de az ebből keletkezett válságban nem tartá szükségesnek azt megsegíteni. Hiában sürgette Zrinyi az együttes felszabadító háborút: a kormány 25 évig rendszeresen idegenkedett attól. Hiába kéri Apafi, vonja ki a még Kemény idejében átadott várakból katonáit, ne ingerelje velök a törököt: ezt sem teszi. Zrinyit pedig egyenesen eltiltja Kanizsa ostromától és tétlenségre kárhoztatja, nehogy talán Bocskai avagy Bethlen példáját kövesse. E félszeg eljárása folytán újra elveszti Erdélyt, a Montecuccoli alatt elkésve érkező csapatokat Apafi és török segélyhadai visszaverik a határról; egyúttal eljuttatja a magyarság bizalmát, a törökkel való háborút pedig még sem kerülheti ki.

Köprili Achmed
támadása 1663.

Az új, fiatal, tüzes nagyvezír, *Köprili Achmet*, atyja politikájának örököse, Lipótnak Erdély ügyeibe való beavatkozását hozván fel okul a háborúra, *1663-ban* hadizenet nélkül 100,000 emberrel *Magyarországba* ront. Lipót rémületében Lincebe fut és hajlandónak nyilatkozik a török által követelt várakat, nevezetesen Zrinyivárt átadni, de a nagyvezír azonfelül még évi adót és pazar ajándékokat is követelt és így a háború kikerülhetetlenné lett. Lipót most Montecucculit nevezte ki főhadvezírnek, míg a magyar-horvát csapatok vezetését a Zrinyi-testvérekre bízta. Csakhogy Montecucculi taktikai elvéhez híven meg sem kísértette az ostromolt Érsekújvárnak, Nyitrának és Lévának felmentését, melyeknek gyáva vagy áruló kapitányai sorra megadták magukat, Montecucculi tétlenül nézte a várak pusztulását, holott Érsekújvár elvesztésével Pozsony kapujáig vonulhatott a török.

A Zrinyi és Montecucculi közötti ellentét kitörésére jut.

Az 1663-iki hadjárat a Zrinyi és Montecucculi közötti ellentétet is nyilvánosságra hozta. E két férfiban két ellen-

tétes elv és világnézet, mi több az udvar és a nemzet között kiélesedő ellentét testesült meg. Montecucculi inkább szobatudósnak vált be, mintsem tábornoknak. Pedáns, számító, örökké habozó, semmit sem kockáztató és a döntő válságtól irtózó taktikus volt. Megrögzött előítéletei képtelenné tették arra, hogy merész támadást intézzon a török ellen, mert hadvezéri hivatását nem abban látta, hogy támadjon, hanem hogy az ellenséget agyonfárasztza, ámbár ez a taktika a mozgékony és fürge, támadó törökökkel szemben a sikert kizárta. Feladatának nem azt tekintette, hogy Magyarországot felszabadítsa, hanem hogy Ausztriát megvédje. Zrinyinek merész kalandjait legfőlegb gúnyos mosolyra méltatta s a magyar csapatok és vezéreik hűségére gyanakodott, azt tartván, hogy Magyarországot csak erős idegen zsoldos hadsereggel és vasvesszővel lehet kormányozni. A kormány is így gondolkodott. Egyrészt a magyar hadierő létszámát folyton apasztotta, zsoldját ki nem fizette s annak fokozatos feloszlására törekedett; másrészt pedig a városokat az idegen katonaság befogadására reákenyszerítette.

Erdély, Várad, Érsekújvár és több nógrádi vár csúfos bukása és az ország kifosztása mélyen megindította a hazafiakat. Zrinyi Miklós lelkében is hazafiúi keserv dült és utolsó csepp vérének is kész volt feláldozni, ha a haza sorsán javíthatna. Mérges tollharcba elegyedett Montecucculival, ki az ellene emelt vádakra névtelenül kiadott röpiratban válaszolt. Ebben erdélyi hadjárata közben elkövetett hibáiért a «gyáva» és «megbízhatatlan» magyarokat okolta és azt hozta fel a maga védelmére, hogy «azért nem birt a törökkel megütközni, mert ez Kolozsvárig meghátrált.» Erre a boszús Zrinyi (szintén névtelenül kiadott válaszában) letépte a borostyánt a «triumphator» homlokáról és sebző gúnnnyal azt tanácsolta Montecucculinak: «ha rövid a kardod, told meg egy lépéssel». «Szavaidból kiri a gyűlölet. Nevez meg egyet-mást, ha tudsz; az egész nemzetet ne bántsd a gyávaság vádjával, gyáva kutya!»

De Zrinyi nem érte be a tollharcgal: az 1664-iki tél idején saját felelősségre, sőt a kapott utasítás ellenére kardot rántott, elfoglalta a törököktől Babocsát és Berzencét, 500 hódoltsági falu határában pusztította a szpahik birtokait, végül pedig elrontotta a csudás pontossággal, Eszéktől Dárdáig vezető hosszú Dráva-hídat, melyen át a törökök 130 év óta csak úgy özönlöttek Dunántúlra. Köprili nagyvezír ezen szörnyen megbosszankodván, 1664 tavaszán megújítja a háborút és a Muraköz kulcsát, Zrinyivárt (Zerin-várt) fogta ostrom alá. Montecucculi tetemes hada élén, szemtől-szembe nézte a theoriája szerint menthetlen vár, a «juhakol» ostromlását és a hadi tanáccsal egyetértve tetlenül várta a felmentő hadak megérkezését. Zrinyi gyors és erélyes támadást

Zrinyi 1663—
1664. téli had-
járata.

1664. hadjárat.

Zrinyivár
ostroma.

sürget a török hátába, de Montecucculi azzal a váddal felel, hogy Zrinyi szívesen látná, ha a dolgok rosszul végződnek és nem mozdul helyéből. Így hát Zrinyivár a császáriak szeme láttára, ágyúlövés nélkül török kézre került. Zrinyiben még az az egy remény él, hogy talán a királyt sikerül a maga részére nyernie. Felsiet Bécsbe és kihallgatást kér, de a már más oldalról befolyásolt király Montecucculinak ad igazat. Többet nem képes elviselni: dúlt kedéllyel leköszön állásáról. Az udvar egykedvűen nézi visszavonulását, hiszen épen akkor érkezett meg Bécsbe az az öröndetes hír, hogy Montecucculi és a török nagyvezír között augusztus 1. *Szt-Gott-hárdnál* nagy csata folyt, melyben a császári fővezér győzött. Montecucculi ugyan Gotthárdnál is egyre került a nyílt összeütközést és arra szorítkozott, hogy a Rába vizéig kövesse a törököt. De midőn ez a Rábán is átkelt, Montecucculi Stiriát, Grácot, sőt már Bécsbe is feltette és ez okból hadával, melyben Zrinyi Péter és Nádasdy alatt 4000 magyar lovas, továbbá több ezer hajdú és számos német és francia katona is volt, megtámadta az épen átkelőfélben levő török nagyvezírt, Köprilit és véres diadalt aratott rajta és viszálykodó alvezérein. Kár, hogy Montecucculi ki nem aknáztta győzelmét, melynek értékét különben a bécsi diplomata azután teljesen tönkretették. Megbotránkozással tudta meg az ország, hogy a bécsi udvar a diadal dacára, *20 évre szóló, föltötte hátrányos és szégyenletes békét kötött Köprilivel Vasváron*, mely szerint a török Érsekújvárt és Váradot megtartja, a király ellenben Székelyhidat lerontja, Apafit elismeri Erdély fejedelmének és hadait Erdélyből kivezeti.

Szentgotthárdi csata 1664. aug. 1.

Vasvári béke 1664. aug. 14.

7. Az uralkodó háznak központosításra törekvő politikája. Wesselényi összeesküvése. A protestánsok üldözése. Az alkotmány felfüggesztése.

Elégületlenség.

Míg a császár diadalmas szövetségesei boszankodással értesültek a vasvári béke megkötéséről, addig a magyarok, a rendek és a nádor tudta és beleegyezése nélkül kötött béke hírére kétségbe estek. A Bécsbe rendelt főurak vonakodtak a békét elismerni és Wesselényi nádor tiltakozott ellene; az udvar azonban semmibe sem vette ezt és nem hívta egybe az országgyűlést. A nemzetet a legnagyobb fokú elkeseredés fogta el és volt is rá oka. Nincs nyelv, mely kelőleg elmondhatná, mit szenvedett Erdély és Magyarország e két évi sanyargatás alatt! Hiszen oly nagy volt a nép kétségbeesése, hogy sokan a török hódoltság területére menekültek. A bécsi udvar pedig a gotthárdi diadal után újra oda dobta az országot martalékul a töröknek. Eddig azt hitték, hogy a bécsi udvar *nem bírja* az országot felszabadítani; a vasvári béke azt mutatta, hogy *nem is akarja*. Az

udvar ugyan a sereg kimerülését és az élelmiszerek hiányát hozta fel mentségeül, de mindenki tudta, hogy a békekötés valódi oka az udvarnak a magyarok ellen táplált bizalmatlanságában keresendő, meg abban, hogy Bécsben úgy Magyarországot, mint Erdélyt már semmibe sem vették. Hiszen most már egy újabb Bocskaitól vagy Bethlentől sem kellett többé félni és a kormány bátran követelhetette a teljesen kimerült ország felszabadításáért annak alkotmányát.

Zrinyi Miklós is hirtelen halállal múlt ki egy vadászaton. Zrinyi † 1664.

Jellemző a közvéleményre nézve, hogy orgyilkosságot lát halálában. Nem volt oly rossz, mit föl ne tettek volna az udvarról. Ez azonban mindezzel mitsem törődve, csak ment célja, az *egységes, abszolút, katolikus állam felé*. A háború végeztével az országban hagyta, sőt szaporította az idegen hadakat, melyeket a népnek saját romlására kellett fentartani; egyúttal pedig újra megindította az üldözést a protestánsok ellen, akiket még az a csapás is ért, hogy II. Rákóczi György özvegye, a dúsgazdag Báthory Zsófia fiával, Ferencsel együtt a jezsuitákra hallgatván, visszatért elhagyott kath. hitére, sőt volt protestáns hittársait üldözni kezdte. Protestánsok újabb üldözése.

Az udvar önkényének az lett az eredménye, hogy a főnemesség, sőt maguk a német és katolikus párt főemberei is, a kisebbik rosszat választván, átszegődtek az ellenzékhez. *Összeesküvés* támadt, melynek élére maga a nádor, *Wesselényi Ferenc* állott. Résztvettek még benne: *Zrinyi Péter* A Wesselényi-féle összeesküvés 1664—71. *bán, Frangepán Ferenc, Nádasdy Ferenc és Rákóczi Ferenc, Apáfinak* mindenható minisztere, *Teleki Mihály* is résztvett az előbb a stubnyai fürdőben, utóbb Murányban és Sárospatakon tartott értekezletekben, melyeken az összeesküvés tagjai a nádor tanácsára abban állapodtak meg, hogy előbb még egyszer felszólítják Lipót királyt az alkotmány megtartására, ha pedig ez nem használna, akkor az arany bulla 31. cikke értelmében fegyverhez nyúlnak.

Azonban a végcél és a használandó fegyverek tekintetében nem értettek egyet az összeesküvők. *Wesselényi* nádor török szövetség létrehozásán fáradozott, míg *Zrinyi Péter XIV. Lajos* francia királytól remélt segílyt. *Grémonville*, a francia követ Bécsben, mézes szavakkal biztatta a felkelőket és titkon össze is jött a főurakkal, de megbízása értelmében beérte biztatással és izgatással. *Wesselényi* váratlan halála (1667 március végén) más fordulatot adott a dolognak. Ő személyes érdek nélkül kezdeményezte az összeesküvést, de nagyra-vágyó társai kezében, kik most a vállalat élére léptek, a nemzeti ügy magánüggévé törpült. Az országbíró, a számító *Nádasdy Ferenc* mindenáron a nádori méltóságot akarta megszerezni, sőt titkon *Wesselényi* terveiről egyet-mást besúgott az udvarnak, amely azonban az ügyet még nem vette komolyan. Az összeesküvők eltérő céljai.

Zrinyi Péter Magyarországot, Horvátországot és Dalmáciát, veje, Rákóczi Ferenc pedig az erdélyi trónt szeretette volna elnyerni. Ebből a célból első sorban a szultán, illetőleg Köprili Achmet nagyvezir kezét keresték, akik azonban nem bíztak ígéreteikben és a küszöbön álló török-lengyel háborúban I. Lipótot semlegességre számították. XIV. Lajos sem küldött segílyt. A sok kellemetlen csalódás folytán az összeesküvők egymás ellen is elteltek bizalmatlansággal, Apafi pedig, kit Rákóczi Ferenc terve roppantul sértett, egészen szakított az összeesküvőkkel. — Nemsokára Pannajotti konstantinápolyi tolmács révén, valamint más titkos besúgások útján a bécsi udvar is pontosan értesült a dologról s miután még egy ideig Rottal tanácsára kémkedett, elvégre összehúzta a háló szálait és 6000 katonát küldött kincses Csáktornyára, Zrinyi Péter elfogatására, aki ennek hírére annyira megrémült, hogy ifjú sógorával, Frangepánnal, kegyelemre megadta magát és mindent töredelmesen bevallott. Immár hasztalan kelt föl most az összeesküvésnek egyik-másik tagja; a császáriak hamar elbántak velük. Miután a kormány a gyanusakat elfogatta, hozzáfogott a megtorláshoz. Zrinyit és Frangepánt a bécs-újhelyi, idegen törvényszék halálra ítélte és lefejeztette (1671 ápril. 30). Ugyanaz a sors érte Nádasdyt Bécsben és Tattenbach grófot Grácban. Birtokaikat, kincseiket elkobozták, a csáktornyai kincstár remekeit a zsoldos katonák osztozkodták. Zrinyi nejét Grácban apácakolostorba zárták, ahol megőrült. — Szerencsésebben járt a még jókor Munkácsra menekült Rákóczi, ki befolyásos anyja s a jezsuiták kérelmére kegyelmet kapott; váraiba azonban német hadat volt kénytelen fogadni, jószágait lefoglalták és azonkívül 400,000 forintot kellett fizetnie. Mások, mint Szepesi, Petróczi és a fiatal Thököly Imre, szóval a «bujdosók», Apafi udvarába menekültek. *Teleki Mihály*, akinek egyaránt kellett tartania úgy a némettől, mint a töröktől, nem igen szívesen, de mégis befogadta őket. Kényes helyzete magyarázza meg Erdélynek kacérkodó és ingatag politikáját a következő évtizedekben.

Több se kellett a bécsi kormánynak. Jóllehet a nemzet zöme édes-keveset tudott az összeesküvésről, mindazonáltal az egész nemzetet sodorták bele a főnemesek bukásába és a kormány kapva kapott az alkalmon, hogy az alkotmányt és a protestánsok vallásszabadságát újólág megnyirbálhassa. Rottal János elnöklete alatt rendkívüli törvényszék alakult először Lőcsén, majd Pozsonyban, mely Szelepcsényi érsek-prímás felszólalására a protestánsok üldözését jóváhagyta. Közel 300 protestáns családra mondta ki e törvényszék a vagyonelkobzást és fogságot, sőt néhányra a halálos ítéletet; a protestáns templomokat és iskolákat bezárták, az eperjesi kollegiumot előbb katonai magtárrá, majd jezsuita rendházzá tették stb.

A kormány
bosszúja.

1671.

A bujdosók
Erdélybe
menekülnek.

Reakció.

I. pozsonyi
vértörvényszék
1671.

Rottalnak azonban inkább a pénz és préda volt inyére, mintsem az üldözés, folyt tehát a fosztogatás. Hasztalan irtak fel a vármegyék, hasztalan szólaltak fel egyes derék főurak és Széchenyi György a hazafias kalocsai érsek: a kormány az egész országra, kivétel nélkül, törvénytelen adót vetett ki, a húsrá és italokra azonfelül fogyasztási adót rótt, a katonaság számát szaporította, az erőszakos térítést pedig folytatta. Szóval a török rabságot a német kényuralom váltotta fel.

8. Ellenhatás. Kuruc felkelés. Thököly.

Az Erdélybe menekült bujdosók ezek hallatára a török A bujdosók szultánhoz fordultak segélyért, aki azonban, mivel Lengyel- támadása. 1672. ország ellen készült, a segélyt (legalább hivatalosan) megtagadta. Titokban mindamellett helyeselte a bujdosók támadását, akik erre 1672 tavaszán a Felvidékre törtek. De a császári tábornokok, a kegyetlen Spork, Spankau, Cobb, Strassoldo, Caraffa és mások, a támadást visszaverték.

Lipót most már elérkezettnek látta az időt az alkotmány felfüggesztésére, Magyarország önállóságának megszűntetésére és a Habsburgok dunamenti *egységes* monarchiájának megvalósítására. Az alkotmány felfüggesztése. Eltörölte tehát a nádori méltóságot és *Ampringen Gáspárt* nevezte ki diktatori hatalommal kormányzónak: a császáriak pedig a bujdosókat és protestánsokat, sőt utóbb a vagyonos kormánypárti katolikusokat is hevesen üldözni kezdték, míg a bujdosók az elfogott német katonákon és a kath. papokon torolták meg a császáriak kegyetlenségeit. «Kuruc és labanc» eszeveszett dühvel pusztítá egymást és az országot. A katonai erőszaknál ugyan csendesebben, de nyomósabban térített a jezsuita-rend. Kolonics bécsi érsek (utóbb esztergomi érsek-primás), Hocher kancellár (a bukott Lobkovicz utódja) és Porcia herceg sürgetésére Lipót új vértörvényt rendelt Pozsonyba, mely Kuruc és labanc. 450 protestáns lelkész fosztott meg tisztségétől, 67-et pedig gályarabságra ítelt, amelyből csak a prot. hatalmak, különösen Frigyes Vilmos brandenburgi választó-fejedelem és Ruyter hollandi admirál közbelépése folytán térhettek vissza utóbb azok, akik még életben voltak. Ugy látszott, mintha a független Magyarország napjai meg volnának számlálva. Egyegyedül a nemzet szívós kitartásán mult, hogy az ország az abszolutizmusnak áldozatául nem esett.

A reakció még javában dühöngött, midőn Ampringen A bujdosók beleunván küldetésébe, állásáról leköszönt és a maga részéről új támadásra új támadásra készülnek. is, bár hasztalan, kibékülést ajánlott Lipótnak. A bujdosók ez alatt új támadásra készültek. A törökök segélyére ugyan nem számíthattak, mivel ezeket a hős Szobieszký János az egyre folyó lengyel háborúban döntőleg megverte (mely győzel-

Szövetkezés
XIV Lajossal.

mek mintegy Magyarországnak felszabadulását készítették elő). Mind a mellett a harc, terv és cél nélkül, de annál nagyobb elkeseredéssel egyre tovább folyt. Lipót különösen azért nem birt a bujdosókkal, mert hadaira a Rajnánál volt szüksége XIV. Lajos ellen. Ugyancsak a francia királlyal szövetkezett. Apafi is a bujdosók nevében, mely szerződés értelmében Lajos király 6000 főnyi zsoldos hadon kívül a háború tartamára évenként 100,000 tallérral segíti őket, a bujdosók pedig 15,000-nyi hadat állítanak. Miután a török is megadta az engedélyt, Erdély testvérhazájának újból segítségére sietett.

Thököly Imre
a bujdosók vezére. 1678.

Ugyancsak 1678-ban a török óhajára a habozó Teleki Mihály helyett *Thököly Imre* állott a bujdosók élére. Ez a 21 éves, szép, előkelő, széles látkörű főúr sokat tanult, sok nyelven beszélt, érdekes naplót is vezetett, értett a hadászathoz és még jobban a parancsoláshoz és magas célokért is tudott lelkesedni; de magánjelleme nem kifogástalan és kapzsinak, könnyelműnek, meg fényűzőnek mondták. Lutheránus hitű lévén, sem a katolikusok, sem a reformátusok nem bíztak benne és sokan nagyon elítélték azért, hogy a pogány törökkel szövetkezett. Eleintén siker koszorúzta felkelését. A bujdosók francia-lengyel segéllyel könnyű szerrel foglalták el a felföldet, nevezetesen a fontos *bányavárosokat*. Röviddel utóbb azonban Lajos, ki csak eszköznek nézte a bujdosókat, Nymwegenben kibékült a császárral és a felkelőket cserben hagyta.

Első sikerei.
1678.

Bár tehát Thököly felkelése a közbejött francia béke miatt elkésett, mindamellett Lipót király előbb fegyverszünetet kötött, azután pedig az alkotmány visszaállítása céljából *Sopronba országgyűlést hirdetett*. Ez engedékenységek okai: hogy Thököly sikere bántotta, hogy a török Apafinak a bujdosók támogatását megparancsolta és nagy hadjáratra készült Lipót ellen; végül, hogy Lajos király új zavart okozott visszacsatolási kamráival. A *soproni gyűlés* előbb Esterházy Pált, Thököly sógorát (mindamellett Kollonics emberét) választotta nádornak, azután megszüntette a protestánsok üldöztetését és a törvénytelen adók behajtását. Visszaállítá a bécsi béke I. pontját, vagyis az alkotmányt és a szabad vallásgyakorlatot, de nem az egész békét, sem pedig a linci békén alapuló 1647. évi törvényeket. A rendek ugyanis (XXVI. c.) különbséget tettek nyilvános és magán isteni tisztelet között és a jobbágyok vallásszabadságát újra a földesurak tetszésétől tették függővé, ami azután újabb üldözésnek lett forrásává. — Egészben véve a kormány jóakaratot mutatott; csakhogy ezzel már elkésett; sokan azt hitték, hogy az udvar csak kényszerűségből enged. Midőn pedig a lefoglalt templomok birtoklására nézve a kath. rendek az 1670-ik évet akarták irányadónak kijelenteni, a protestánsok ez ellen óvást emelvén, a gyűlést ott hagyták.

Soproni gyűlés.
1681.

Engedmények.

Thököly a fegyverszünet alatt a hazafias, hős lelkű és törhetetlen jellemű *Zrinyi Ilonával*, Rákóczi Ferenc özvegyével tartotta meg Munkácson menyegzőjét, akiben a legodadóbb hitvest nyerte; 1682. elején pedig új felkelésre határozta el magát. Bizott a protestánsok és jobbágyak elégtelenségében és a külügyi helyzet kedvező alakulásában, a porta meg Erdély támogatásában. A porta parancsára ez egyszer *Apafi is melegen pártolta a fölkelést* (noha Thökölyben versenytársat látott); *Kara Mustafa pedig, az új török fővezér, szövetséget kötött Thökölyvel*, akit Magyarország és a Részek «királyának» elismert, de viszont arra kötelezett, hogy a szultán hűbérese legyen és évenként 40,000 tallért fizessen. A felajánlott királyi címet Thököly visszautasította, a fejedelmi címet ellenben elfogadta. Kiáltványában «életét és vérért ajánlotta fel a szegény, megromlott hazának az idegenek járma alóli felszabadításaért» és rövid idő alatt kurucok és szabadulni akaró jobbágyok segítségével tényleg ura lett *Felső-Magyarországnak*, Kassától a Garamig. Ebben az ország ura lesz. *új fejedelemségben* berendezte magát, adót szedett és vármegyéivel Kassán tanácskozott. A többire nézve a török felvonulásába vetette reményét.

Mihelyt 1683 tavaszán Kara Mustafa 250,000-nyi hadával a dunántúli vidéken keresztül lassan Bécs felé nyomult (Thököly csapataival a magyar határon, a Morva-medrénel visszamaradt): az ország a Habsburgokra nézve elveszettnek látszott. Egy török párt volt az egész ország, melyből a császári hadak majdnem teljesen kiszorultak. Idáig kellett jutnia Magyarországnak, hogy a bécsi kormány tévedését végre belássa és megragadja a felszabadítás zászlaját. De még ezt a fordulatot is a török erőszakolta ki *Bécs ostromával*. Bécs alatt ment végbe a kereszténység és pogányság utolsó nagy mérkőzése, mely csak Belgrádnak 1456. évi felmentéséhez hasonlítható jelentőségre és hatásra. Ausztria szerencséjére Bécs polgárai Starhemberg alatt mindaddig hőiesen ellentállottak, míg a Károly lotharingiai hercegtől vezényelt birodalmi és a Szobieszki János lengyel király által vezényelt lengyel segélyhadak a város alá érkeztek, melyet szept. 12-én felmentettek és a törököt gyors futásra készítették. A bécsi diadalt nyomon mások követték, így a csapdába került Szobieszki segélyére érkező lotharingi Károly által kivívott *párhányi győzelem és Esztergom várának visszavétele*. Ez újabb csapások súlya alatt Kara Mustafa nagyvezér Budáról Nándorfehérvárig futott, ahol a szultán parancsára megfojtották.

E diadalokkal vette kezdetét a 16 éves háború; mely azután hazánk felszabadítását eredményezte.

9. Törökország gyengülése. Az ország felszabadítása.
A karlócai béke. Erdély megszerzése. Az örökös királyság.

A török
hatalom
hanyatlása

Már ismételtén találkoztunk a török hatalom hanyatlásának jeleivel. A katonai szervezeten nyugvó hatalom bomlásnak indult először a sorkatonaság, nevezetesen a janicsároknak elpuhulása következtében, kiknek már a nagy Szolimán megengedte a nősülést. Szelim alatt már maguk mellé fogadtatták gyermekeiket a táborba; III. Mohammed idején olyanok is akadnak közöttük, kik nem mentek keresztül a rendes fegyelmi iskolán; Achmed alatt egyesek a végeken békés mesterségre adták magukat és valamivel utóbb a törökök valamennyi meghódított országban (nálunk a Dráván-túli vidéken) abbahagyták az emberadó szedését is. — A hűbértokosok osztálya is bomlásnak indult; az ország pusztulásával maguk a spáhik is koldusbotra jutván, vagy kívándoroltak, vagy kereskedésre adták magukat. Már a 15 éves háború, még inkább Zrinyi Miklós hősi tettei és a szentgotthardi csata győzték meg a magyarokat arról, hogy elleneik nem legyőzhetetlenek többé. Bécs felmentése és annak következményei: a keresztény világ általános lelkesedése és a XI. Ince pápa alatt alakult keresztény liga készítette a bécsi udvart a háború erélyes folytatására és Magyarország felszabadítására. E liga tagjai: Lipót császár és király, Szobieszki lengyel király, a velencei doge és a pápa (Buonvisi pápai követének személyében) ki is jelölték hazánk felszabadítását a liga végcéljának.

Keresztény
iga. 1683.

Thököly
elyzete.

De még más fordulatról is meg kell emlékeznünk. Mihelyt a nemzet látta, hogy a kormány csakugyan komolyan fog a felszabadítás munkájához, sorsára bízta Thökölyt, kit immár a szerencse is cserben hagyott. A hős Szobieszki János még az 1683. év őszén igyekezett ismételtén Lipót király és Thököly között békét közvetíteni; az udvar azonban dacára annak, hogy Thököly a törököt sem Bécs előtt, sem Párkány-nál nem segítette, mereven elutasította a lengyel közvetítést. Erre Thököly hívei Szobieszki fiát, Jakab lengyel herceget akarták magyar királlyul felléptetni, amitől azonban Szobieszki idegenkedett. Apafi is már régebben elfordult Thökölytől, kinek napja leáldozott. A Felföld és Dunántúl lakói újra meghódoltak Lipótnak, aki erre Thököly és Apafi magyarországi birtokait elkobozta.

Magyarország
felszabadulása.

Budavár vissza-
vétele. 1686.
szept. 2.

E közben a császári és királyi hadak meg a hozzájuk szegődő kurucok diadalról diadalra haladtak. *Lotharingiai Károly* 1684-ben felszabadította *Visegrádot és Vácot*; 1685-ben meghódolt *Érsekújvár* és *Arad*, 1686. nyarán pedig a hős Abditól védett *Buda* visszavívásához fogtak a keresztény hadak, melyek soraiban sok osztrák, német, de francia, spa-

nyol, olasz, svéd és 10–15,000 magyar is vitézkedett. A 64,000 főre rugó felmentő hadsereget *Lotharingiai Károly* vezényelte; táborkarában működtek *Starhemberg Rüdiger*, *Mercy*, *Veterani* tábornokok. A Gellérthegy felől támadó bajorokat *Miksa Emanuel* választó fejedelem vezényelte, a württembergieket *Lajos* bádeni örgróf. Elvégre a szövetségesek kemény ostrom után szept. 2-án a várat rohammal elfoglalták és az ország fővárosát az egész keresztény Európa örömére a félhold uralmától megszabadították. Ugyanebben az évben *Pécs* és *Szeged* is visszakerült, 1687-ben pedig *Eger*. Ez év újabb diadalok. ben ezenkívül *Károly* herceg második diadalt aratta a Villány mellett emelkedő Harsány lejtőjén, mely csatát «mohácsi csatának» szokás nevezni; 1688-ban *Székesfehérvár*, *Szendró* meg *Nándorfehérvár* nyitott kaput. *Lajos* bádeni örgróf (az elhalt lotar. Károly utóda) pedig a Balkán tövében újította meg a Hunyadiak hírnevét és elfoglalta *Szerbia* és *Bosznia tetején* részét.

A győzelemittas udvar már-már a töröknek Európából való kiveréséről ábrándozott. Másrészt azonban úgy kezdett bánni az országgal, mint valami meghódított, ellenséges tartománnyal. A diadaloktól elkábult császári hadvezérek újabb üldözőbe vették mindazokat, a kik azelőtt Thököly pártján állottak és újra megindították a protestánsok erőszakos térítését. *Caraffa* tábornok, előbb Debrecenben, majd *Eperjesen* állított fel vértörvényszéket, melynek lelkiismeretlen bírái kinapadra és halálra ítélték mindazokat, kiket a politikai és a vallási reakció vagy a személyes bosszú gyanusaknak talált. E hírek lesújtó hatása alatt fogadta el az 1687-iki pozsonyi országgyűlés a kormány által eléje terjesztett törvényjavaslatot, mely szerint a nemzet választási jogáról lemond és elfogadja a Habsburgház férfiágának örökösödését az elsőszülöttségi rang szerint oly feltétel mellett, hogy abban az esetben, ha a családnak mind német, mind spanyol ága ki találna halni, a nemzet visszanyeri választási jogát. Lipót sürgetésére Esterházy Pál nádor azután arra is rábeszélte a rendeket, hogy az aranybulla 31. cikkét eltöröljék. Ekként esett el a nemesség hatalmának két sarkalatos jogától. Ennél nagyobb baj, hogy a többség, ahelyett, hogy az alkotmányt biztosította volna, a királyi hitlevélben foglalt feltételekből néhányat törölt. (A király nem tartozik többé három évenként országgyűlést tartani stb.). E jogfeladásnak az ország annyiban látta hasznát, hogy a kormány az alkotmányt elvből újból elismerte és az eperjesi mézszárlásnak véget vetett. A protestánsokat illetőleg a rendek az 1681. évi soproni gyűlés kedvezőtlen határozatát emelték újra törvénné. Máskülönben 100-nál több császári tábornokot és tanácsost honfiusítottak, kik között azután a rengeteg elkobzott kuruc-birtok felosztatott.

1687. II. mohácsi csata.

1688. Belgrád visszavétele.

A kormány erőszakhoz nyúl.

Eperjesi vértörvényszék. 1687.

1687. pozsonyi országgyűlés.

a) örökösödés elfogadása.

b) Ellentállási jog eltörlése.

Erdély válságos
helyzete 1683
után.

Erdély
függetlensége
immár nem
szükséges.

Erdély utolsó
évei.

Teleki Mihály
kora.

Lássuk már most, hogy miképen alakult Erdély sorsa a császári seregek diadalai folytán. Abban az órában, melyben a félhold ragyogása Buda tornyán elhalaványult, Erdély sorsa is eldőlt. Az ország középpontjának török kézre jutásával (1541) született meg Erdély függetlensége s Buda felszabadulásával ismét (1686) veszendőbe ment. Mi értelme volt most már a levertt törökök fenhatóságának, mióta Magyarország, sőt a Váradtól Karánsebesig húzódó végvárak is a magyar királyi hadak kezébe kerültek, akik ilyformán, Erdély katonai kulcsait birták. Az *Erdély és a porta közötti viszony különben már jó ideje nem felelt meg Erdély érdekeinek*. Mióta ugyanis a porta a védurasági szerződést annyira félreértette, hogy rabló hordákat zúdított Erdély völgyeibe (mint ez 1600 és különösen 1657 óta ismételten történt): a gyulafehérvári udvarnak szükségből Bécshez kellett simulnia. *Erdély függetlenségének, mindent megfontolva, sem a török, sem Teleki politikája, hanem maga a történeti fejlődés vetett véget. 1636 után megszűnt a független erdélyi fejedelemségnek szükségessége.*

Apafi későbbi éveiben Erdélyország belső állapotai roszra fordultak. Erélyes neje elhunytá óta a fejedelem kegyencekre hallgatott, első sorban *Teleki Mihályra* és *Bánffy Dénesre* (sógorára). Mind a kettő uralomra vágyódó, erőszakos, kapzsi ember volt, ki a népet zsarolta, versenytársait letiporta. Végre a sokkal tehetségesebb és ravaszabb *Teleki Bánffy*t is megbuktatta, rá *Béldi Pált* és azóta egyedül intézte az ország sorsát. Súlyos feladattal állott szemben, a magyarországi események Erdélyt egyik válságból a másikba sodorták. Bizonyos, hogy a német és a török veszedelem közt lebegő erdélyi fejedelemség haldoklása nem mehetett végbe nehéz megrázkódtatások nélkül és ha *Teleki lángesze* és körmonfont ravaszsága sem bírta kieszközölni, hogy Erdély a császári udvartól kedvezőbb föltételeket kapjon, az a politikai helyzet nehéz válsága mellett bizonyít. De még más körülmény is megnehezítette *Teleki* tervét. *Teleki* már ezért is kénytelen volt hamiskás politikát csinálni, mert jól tudta, hogy sem az örökké habozó és ingadozó *Apafit*, sem a rendeket az osztrákkal kötendő szövetségre nyíltan rábírní nem fog neki sikerülni. Kénytelen volt tehát a fejedelem és a rendek háta mögött titkos szerződéseket kötni és görbe utakon járni, hogy Erdély (az ő hite szerint) *még jókor* a magyar királlyal megbéküljön és jövőjét biztosítsa. Arra számított, hogy a kényszerhelyzet nyügébe sodort ország majd csak elfogadja az ő föltételeit.

Az 1683. évi és a rájuk következő eseményekkel szemben *Teleki* egy ideig szerencsésen evezett a német és a török veszedelem közepette, de 1685-ben végre szint kellett vallania,

vajjon melyik párthoz akar csatlakozni. Ez évben Lipót Dunod jezsuita atyát küldte Apafihoz, akit arra szólított fel, csatlakozzék ő is a szent ligához és izenjen a töröknek háborút. A tehetetlen, határozott pártállástól idegenkedő, rendszeren mámoros fejű Apafi még nem mert a törökkel szakítani és időt akart nyerni; Teleki azonban titokban szerződést kötött Dunod páterrel, mely szerint német birodalmi grófi rangot és évi díjat biztosított magának és arra kötelezte magát, hogy Lipót király érdekeit mindenképen elő fogja mozditani; egyúttal megengedte, hogy császári hadak Erdélybe jöhessenek.

Dunod páter
követsége
1683.

Teleki titkon
megegyezik
vele.

E szerződés értelmében 1685 végén — Apafi bámulátára — császári csapatok érkeztek Erdélybe téli szállásra, amelyek mindjárt fosztogatni is kezdték az országot. Erre Apafi Teleki tanácsára *Haller János* tanácsosát (a Hármaskönyv íróját) küldte Bécsbe, aki ott Teleki utasítása szerint a dolgot halogatta. De midőn a türelmetlen Lipót Scherffenberg tábornokot küldte Erdélybe, *Haller 1686-ban a róla elnevezett szerződést (Tractatus Hallerianus) kötötte* I. Lipóttal, melynek értelmében Erdély megszűnik önálló, semleges ország lenni és elismeri a magyar király fenhatóságát; Apafi pénzzel és haddal segíteni tartozik a királyt a török ellen, Dévába és Kolozsvárba pedig királyi hadakat fogad be. — Ezek fejében Lipót elismerte a rendek fejedelemsválasztói jogát. Csakhogy ez a Haller-féle szerződés sem kellett a rendeknek, akik Teleki csinyjéről mitsem gyanítottak és a jövőbe vetették reményeiket, de nem kellett Apafinak sem. De mialatt Apafi hol török, hol francia segély ködképe után kapkodott, 1687. év őszén (Budavár visszafoglalása és a harsányi diadal után) maga a győztes lotaringiai Károly termelt Erdélyben 18,000 emberrel, aki Apafit a még kedvezőtlenebb *balázsfalvi szerződés* aláírására kényszeríté (okt. 27.). Ennek értelmében Apafi 12 városába fogad be királyi hadakat, melyeket élelemmel és takarmánnyal is tartozik ellátni; hadi költség fejében pedig 700,000 forintot fizet. Lipót viszont a trónt biztosítja Apafinak és fiának és elismeri mind a rendek kiváltságait, mind a négy bevett vallás szabadságát. — Ámde a balázsfalvi szerződés sem kellett Apafinak, aki sehogysem tudott a helyzettel megbarátkozni, Lipót király pedig a balázsfalvi engedményeket sokalta. Egy-szerre csak *Caraffa* tábornok jelent meg Eperjesről, «egy szekér kinzó eszközzel» és nyomban 100,000 forintot csikart ki az országtól. S erre még Teleki is megijedt. Azonnal átadta a várakat és most már hivatalosan és nyíltan kijelentette, hogy Erdély a portától elszakad. A tanácstalan Apafi Fogarasba távozott, a rendek pedig némán hódoltak meg a császári fővezér előtt és Lipótnak mint *védőúr*nak hűséget

Császári hadak
bevonulása.
1685.

Haller-féle
szerződés.
1686.

Kapkodó
politika.

Lotharingi Károly
kierősze-
kolja a baláz-
falvi szerződést
1687. okt.

A szerződés
végrehajtása.

- esküdtek. Bádeni Lajos erre katonai kerületekre osztotta az országot és katonai uralmat létesített. A fogarasi kastélyába vonult és bánatát borba ölt Apafit 1690-ben ugyan hasonló nevű fia követte a fejedelemségben, de az ő árnyékhatalmával senki sem törődött.
- I. Apafi Mihály
† 1690.
- II. Apafi Mihály
1690.
- Thököly sorsa.
1685–88.
- Köprili Musz-
tafa diadalai.
1688.
- Thököly újabb
megbízása.
- Thököly erdélyi
hadjárata
és fejedelemsége 1690.
- Száműzetése.
- Az udvar békére hajol.
Diploma
Leopoldinum.
1691. dec. 4.
- Ily módon Erdély is megkerült, csakhogy a császáriak elbizakodottsága Boszniában, úgy mint Erdélyben megboszlatta magát, aminek a török látta hasznát. Azelőtt, 1685-ben a kétségbeesett török abban a hiszemben élt, hogy Thököly elfogatásával Lipótot kiengesztelheti és ez okból a kuruc fejedelmet *Váradon láncra verette*, mely oktalan tett hírére a kuruc-párt teljesen szétfüzlött és az egész felföld elveszett, az egyetlen *Munkács* kivételével, melyet a hőselkü Zrinyi Ilona még három évig védelmezett. («Vagy élet vagy halál! Semminemű félelem nem rekeszt el engem Kegyelmedtől.» Ezt írta férjének.). És ime, két évvel Budavár eleste után a szerencse még egyszer mosolygott a törökre és Thökölyre. Az új nagyvezér ugyanis, *Köprili Musztafa*, mielőtt a zsaroló császári hadakat Szerbiából és Boszniából kiszorította, Nándorfehérvár ormára tűzte ki a félholdat (1688), sőt arra birta a szultánt, hogy Thökölyt szabadon bocsássa és pénzzel meg haddal a forrongó Erdély elfoglalására küldje, ahol Teleki, egyetértvén Lipóttal, Apafi Mihály fiát és utódát éppen kiforgatta volt az apai örökségből, minek következtében a hangulat országszerte Thökölynek kedvezett.
- Thököly 1690 jún. indult Erdély határára és miután csapataival járatlan hegyi ösvényen, a havas Fogarasi láncon szerencsésen átkelt, leereszkedett a Bárcaságra és a töröcsvári szorost őrző Heiszler tábornok háta mögé vetette magát, akivel azután Zernyestnél megütközött. E csatában Heiszler megverte, és a székely csapatok futása folytán fogságba esett; Teleki Mihály pedig futasközben lelte halálát. E diadal hírére a Szébenbe gyűlt *rendek Thökölyt Erdély fejedelmévé választották* (augusztus 25.). Pütkösdí királysága azonban csakhamar összedőlt és még az ősszel kénytelen volt Bádeni Lajos erős hada elől Oláhországba meghátrálni. (Hosszú száműzetés után (1705) halt meg a kisázsiai Nikodemiában (Izmid); hű neje megelőzte őt a halálban. Mindkettőnek hamvait 1906-ban hazai földbe hozták vissza.)
- Thököly* kalandja, Telekinek és pártjának veresége, lelkül szolgált az udvarnak és gondolkodóba ejtette. Thököly maga ugyan elbukott, de az általa képviselt elv túlélte őt. Lipót felismerte, hogy pusztá katonai karhatalommal nem biztosíthatja magának Erdélyt és így Magyarországot sem. Alkotmányos útra tért tehát és Bethlen Miklós szavára hajolván, 1691 dec. 4. külön *szabadságlevélben* visszaállítá az ország alkotmányát, illetőleg a három nemzet jogait és szabad

vallásgyakorlatot biztosított a négy bevett hitvallás számára. Megigérte továbbá, hogy évenként országgyűlést fog tartani és 100,000 forintban állapította meg az évi adót. Magyarország-al azonban nem egyesítette Erdélyt, hanem «fejedelemség» címen mint külön tartományt, a bécsi udvartól függő külön kormányzókra bízta. [Az uniót egyébiránt maguk az erdélyiek sem óhajtották, mert hazájukat a Magyarországból divatos katonai beszállástól, élelmezéstől, politikai és vallási üldözéstől féltették.]

A balázsfalvi szerződés szerint ifj. Apafit illette volna a trón, de a diploma kiadása után Lipót Apafit Bécsbe vitette, ahol a trónvesztett ifjú 1710-ben hatalmáról formszerűen is lemondott. Az erdélyi főkormányzók (gubernium) első Gubernium. gubernatora a dúsgazdag, föltétlenül megbízható, erőszakos *Bánffy György* vala. Rajta kívül még csak a Teleki és az Apor család volt befolyásos és gazdag. Maga a három nemzet zöme anyagilag és erkölcsileg egyre hanyatlott.

Magyarországban pedig a török háború ezentúl még A török háború. kilenc évig folyt, váltakozó szerencsével. *Lajos örkgróf* 1691- Magyarországb-
ben brandenburgi segélyhaddal *Zalánkemén* táján vívott ki ban tovább folyik.
győzelmet, míg a Zrinyi Ilonáért kicserélt *Heiszler Váradot* 1691: Zalán-
foglalta vissza. 1695-ben ugyan a törökök a derék *Veterani* kemén.
tábornokot *Lugosnál* seregestül lesbe csalták és felkoncolták,
de a fiatal *Szavoyai Jenő* herceg, az osztrák nagyhatalom
igazi megalapítója, ezt a csorbát 1697. *Zentá*-nál csakhamar 1697. zentai
kiköszörülte, amidőn Köprili Musztafa nagyvezérnek a Tiszán diadal.
átkelő seregét Zichy és Batthyányi huszársainak segélyével
döntően tönkre verte. Ezen idő óta Európa figyelmét a spa-
nyol örökösödés és XIV. Lajos újabb ármányai vonták ma-
gukra és midőn Anglia és Hollandia megsokalták a Habs-
burgház diadalaait: a porta ezen államok unszólása folytán
alkudozásokat kezdett *Lipót*-tal, amelyek alapján 1699 elején
a *karlócai béke* kötöttetett. E szerint Magyarország felszabadul 1699. karló-
a török iga alól, a (tévesen úgynevezett) «temesi bánóság» ki- cai béke.
vételével. Délnyugati-határnak a *Szávát és Unnát* jelölték ki.

10. Központosító reform-kísérletek. Rác és német telepítések. Nemzeti ellenhatás.

Hazánk nem örülhetett igazán a török járom alól való A felszabadu-
felszabadulásának, mivel a kormány semmibe sem vévén a lás keserű kö-
magyaroknak áldozatkészségét és közreműködését, egyedül vetkezményei.
magának tulajdonította a felszabadítás és ebbeli bokros-ér-
demei fejében az ország alkotmányát követelte. Mióta a ma-
gyar rendek az örökösödést elfogadták, Magyarország a bécsi
körök jogelmélete szerint csak olyan császári tartomány volt,
mint a többi. Országgyűlést nem hívtak össze; a nádor német Abszolutizmus.

birod. herceggé lett, de «nem lett az alkotmány öre, hanem kijátszója» és az elkobzott javak negyedrésztét kapta; a főkormányzsékekben idegenek ültek; Erdélyt, Tót- és Horvátországot elválasztották a szent korona testétől, stb. Hiszen Lipót király kezdettől fogva arra törekedett, hogy Magyarországot katolikussá tegye, alkotmányát minél jobban megnyirbálja és osztrák tartományainak számát hazánkkal szaporítsa; sőt a német birodalmi tartományok közé szerette volna azt sorozni, hogy a Habsburgoknak egy szavazattal többjük legyen a birodalmi ügyekben. Ugy látszott, e remények ösztönözték a kormányt arra a hosszas erőfeszítésre, mibe a felszabadulás került.

Reformbizottság 1688.

A kormány ezen abszolutisztikus törekvései viszont megértették a nemzettel, hogy Zrinyinek és Thökölynek igazuk volt, midőn azt jósolták, hogy nagy veszély fenyegeti a nemzetet, ha a német fegyvereknek köszöni felszabadulását. Ezt az aggodalmat most a kormány által tervbe vett *reformok* igazolták. A kormány még 1687. szólította fel a pozsonyi rendeket, válasszanak reformbizottságot; de a gyűlés, gonosz-tól tartván, e helyett azt kívánta, hogy a kormány sűrűbben tartandó országgyűléseken vigye keresztül a reformokat. Erre a kormány 1688-ban Kollonics (akkoriban győri püspök és kamara-elnök, 1695. óta pedig érsek-prímás) elnöklete alatt egy csakis német urakból összeállított bizottságot rendelt ki «*Magyarország újjászervezésére*»; ez a bizottság egy terjedelmes javaslatban foglalta össze terveit, melyeket azután Kollonics 1689-ben ki is adott.

Kollonics terve. 1689.

Mélyreható javaslatok voltak ezek. 1. Az *igazságszolgáltatás és törvénykezés terén*: három főtörvényszék felállítása; törvény előtti egyenlőség; a jobbágy is beperelheti urát és tanúskodhatik nemes ember ellen; árvagondnokság; büntető törvények szabályozása az alsó ausztriai törvények mintájára; káptalani telekkönyvek a hitel emelésére.

2. *Vallási tekintetben*: katholizálás, kath. főiskolák alapítása, nevezetesen kath. gyarmatosok betelepítése.

3. *Pénzügyi és gazdasági tekintetben*: az adó felemelése, a birodalom összes adói egy harmadának, vagyis 4 millió forintnyi évi adónak elvállalása; az adó portánként fizetendő és a hadi adót a nemes is köteles fizetni. Az adóképesség emelése céljából támogatni kell az idegen elemek tömeges betelepedését, az ipart és kereskedelmet.

A reformok méltatása.

E reformjavaslat, bár sok idő- és célszerű újítást foglalt magában, mindazonáltal helytelen, sőt veszedelmes lehetett az országra nézve. Helytelen, mint tömeges újítás; veszedelmes, mert a kormány nem alkotmányos, hanem rendeleti úton akarta keresztülvinni és azért is, mivel e reformokkal a hevesvérű magyarokat megpuhítani, a nemzet erejét megtörni,

az országot magyar lényegéből kiforgatni, elnémetesíteni és Ausztriába olvasztani akarta. — Az előjogaiban fenyegetett nemesség meg is értette e célzatokat és az összes reformpontokat egytől-egyig elvetette, a kormány szándékát pedig határozottan gyanúsította. «Az országot előbb koldussá, aztán rabbá, végre katolikussá teszem»-fele mondásban, melyet Rákóczi Ferenc Kollonics ajkára ad, nem az a lényeges, vajjon mondotta e azt a javaslatok szerzője vagy sem? — az idők jeléül elég az, hogy az ország elhítte.

Miután a javaslat teljesen elkészült, Lipót király 1696. A főrendek Bécsbe hivatta, a főpapokat és főurakat és eléjük terjesztvén Bécsben 1696.

a javaslatot, megkérdezte őket véleményük felől. Ezzel nagy zavarba hozta őket. Esterházy Pál nádor helyeselte ugyan a javaslatot, de a többiek veszedelmesnek tartották. Felszólalni azonban csak egyetlen egy mert köztük, a hazafiás *Széchenyi*

Pál kalocsai érsekt, ki arra figyelmeztette a királyt, hogy ily *Széchenyi Pál* hazafias fel-
lépése.

reformok keresztülvitelére egyedül az országgyűlés illetékes. Csakugyan le is beszélt Lipótot, de csak pillanatra. Kollonics ugyanis nem volt az az ember, aki céljától egyhamar eláll és sürgető szavára a kormány önhatalmilag fogott a reformokhoz. A Dráván-túli vármegyéket Tótország néven

külön tartománnyá alakították, a protestánsok szabad vallás-
gyakorlatát újra elkobozták, templomaikat elvették, ha pedig
a nép azokat erővel visszavette, óriási bírsággal sújtották.

Sok lelkészt elűztek, valóságos «dragonádokat» rendeztek. A tizedet a protestánsoknak is meg kellett fizetniök. Minden

évben új és teihesebb adót vetettek ki és amellet a népet a nemes földesúrra uszították, mint ki a nagy adónak az oka. A legfontosabb élélmezési, iparcikkeket és gazdasági eszközöket monopollá tették (még a kenyérsütést is azzá akarták tenni).¹ Kiszámították, hogy az ország most sokkal több adót fizetett, mint a török hódoltság idejében; az adó behajtását pedig az országban hagyott 44,000 katona eszkö-
zölte. A Kollonics által szervezett «új szerzeményi bizottság»

részrehajló szigorral vizsgálta meg a birtokcimeket és nagy
váltságdíjat hajtott be a birtokosoktól; sok magyar birtokos
ez alkalommal koldusbotra jutott, sok birtok idegen kézre
került. (A Jász-Kúnságot megvette a német lovagrend stb.).

Természetes, hogy ez a politikai és vallási reakció újra for-
rongásba hozta a szenvedélyeket. Újból felhangzottak a kuruc
és labanc jelszavak. Bús nóták szóltak a boldogtalan ország

dúlásáról, a katonaság rablásáról. Országgyűlésen nem volt
módjában a nemzetnek a bajok orvoslása: 1687 óta a kor-

mány nem hívta össze többé a rendeket. Országos
panaszok.

Kollonics nevéhez más intézkedések is fűződnek: taná-

¹ *Takáts Sándor* a Századokban 1904. 77. 1.

Telepítések
1690. s. köv.

csára a kormány *nagymérvű gyarmatosításhoz fogott*, hogy az ország gyér lakosságát szaporítsa, több adóhoz jusson (*«ubi populus, ibi obolus»*) és új, idegen, *«megbízható»* földbirtokos osztályt alakítson. Kétségtelen, hogy a gyarmatosítás ügye elvileg, fiskális és gazdasági szempontból célszerű intézkedés vala. Az ország behódolt részét a török uralom, a be nem hódolt részeket a felszabadító háború és az akkoriban szokásos zsarolás tette tönkre. Hozzájárult a vallásüldözés meg a súlyos adó. Maga Esterházy nádor jelentette Lipót királynak, hogy *«maholnap pusztá országban, csak erdők és sziklák között fog uralkodni»*. Tény tehát, hogy az ország lakosságát emelni kellett; csak az a baj, hogy a kormány a a behívott idegen nemzetiségű gyarmatosok betelepítését nem a magyarság érdekében létesítette, sőt hogy a jövevényeket a magyar ellen fel akarta használni.

Németek.

A néptelen déli vidékekre a *bécsi kormány* nagyszámú *német és szerb gyarmatosítót telepített*, kiknek öt évi adómentességet és ingyentelket ígért. Vallásra nézve e németek katolikusok voltak.

Szerbek 1691.

A *szerb bevándorlás*, mely egyébiránt Brankovics és Kinizsi napjai óta szakadatlanul folyt, leginkább az Alföldet szemelte ki új hazául. Most, 1691-ben 30—40,000 család költözködött be egyszerre *Csernovics Arzén* ipeki pátriárka vezetése alatt, részben Pozsegamegyébe és a Szerémségbe, részben pedig a Bácskába, Arad vármegyébe (Boros-Jenőre), Budára, Pestre, Egerbe és Szent-Endrére. Nem Lipót hívta be őket, hanem mint a törökök boszúja elől menekülő kifosztott földönfutók érkeztek hazánkba. 1691-ben a bécsi kormánytól nagy szabadságlevelet kaptak, mely jóformán külön állammá tette őket az államban, mindamellett, hogy e diploma is csak ideiglenes vendégeknek tekinti őket, kiket a kormány a háború végével ismét vissza fog szállítani hazájukba. Mivel azonban a bécsi kormány megbízható elemet nyert bennök a tiszaközi magyarsággal szemben és a határőrvidéki várakba is az elbocsátott magyarok helyébe szerbeket alkalmazhatott, a karlócai béke után is bennhagyta őket az országban. A szerbek viszont meghálálták a kormány kegyét: a Rákóczi-felkelés idején a magyarok ellen küzdöttek. De a szathmári béke után, midőn adómentességüknek vége szakadt és rájuk is kiterjedt a bécsi udvar térítési buzgósa: vezéreik az orosz cárral kezdtek cimborálni, mire sokan, büntetéstől tartván, Oláhországba szöktek. — Ügyeiknek rendezését Bécsben külön hatóságra, az *illyr udvari kancelláriára* bízta.

Illyr kancellária.

Bár a telepítés az ország nemzetgazdasági bajain segített, nemzetiségi, politikai és kulturális tekintetben károsan hatott a magyarságra, mert ezt gyöngítette és több helyt sarokba szorította. A déli szláv bevándorlók alacsony műveltségi foka

és durva szokásaik rontottak is a magyar népen. Ez okból a horvát rendek is tiltakoztak a szerbek betelepítése ellen. Ezen körülmények igen megnehezítették a magyarok és szerbek egybeolvadását.

11. Alkotmányos és nemzeti felkelés.

I. Lipót (végső évei). I. József. III. Károly.

Az ország felszabadítását követő reakció mellett valami természetes, hogy a velencei követ így irt kormányának a magyarországi helyzetről: «Könnyen loboghatna itt újból a lázadás lángja, csak találkozónék ügyes kéz, aki élessze.» Az általános elkeseredés tényleg általános volt. Úr és pór, magyar, német, elkeseredés. ruthén, tót, szerb és oláh egyaránt szenvedett az idegen kényuralomtól, mely nemcsak a nemesi alkotmányt, hanem már az ország fenmaradását is fenyegette; alkalmas vezér tehát az egész ország közreműködésére számíthatott. A sors és a körülmények a fiatal, 26 éves Rákóczi Ferencnek szánták a vezér-^{Rákóczi Ferenc.} szerepet. Alakjában a nemzeti hagyomány kegyeletteljes dicsfénnel övezett szabadsághóst tisztel. Úgy tetszik, mintha Bocskaitól és Bethlen Gábortól kezdve végig a szabadsághősök és küzdelmek minden dicsősége és minden gyásza egyedül Rákóczi személyében pontosulna össze. S bár az irigy sors, mely csak azért emelte elejé magásra, hogy azután annál jobban megalázza, kevés dicsőség mellett sok szenvedést szabott Rákóczi osztályrészéül, ép ezen körülmény az, mely nevét a szabadság fogalmával feloldhatatlanul összefűzte a magyar nemzet lelkében. Két század szülte nagy eszmék és emberek nem voltak képesek nevének varázsát elfeledtetni, sőt kisebbiteni sem.

Rákóczi Ferenc fejedelmi és főnemesi ősök ivadéka Eddigi élet-
I. Rákóczi Ferenc és Zrinyi Ilona gyermeke (született 1676^{pályája.} márc. 27. Borsiban). *Atyai részről Erdély fejedelmeinek, anyai ágon a Zrinyi-nemzetségnek sarjadéka.* Nem csoda tehát, hogy a bécsi udvar gyanakvólag tekinté mind őt, mind nővérét és hogy Munkács megvétele után Thököly Imre mostoha gyermekeit Bécsbe vitette. Az ifjú Ferenc Kollonics érsek, majd a jezsuiták keze alatt Neuhausban kitünő nevelésben részesült, csak hogy ezek barátot avagy egy második Báthori Zsigmondot akartak belőle nevelni. Azután az udvarba került, hol ellenfelei erősen ellenőrizték. A megpróbáltatás napjaiban ő, a szív és kedély embere, ott idegenben hogy ne telt volna el bizalmatlansággal és keserőséggel? Kollonics Bécsből való eltávozása után azonban helyzete javult; derék sógorának, gróf Aspremontnak sikerült ugyanis kieszközölni, hogy Rákóczit nagykorúnak nyilvánítsák, mire családi jószágainak egy részét visszakapta. Miután első arájától, Eleonóra

Összekötésbe
lép XIV. Lajos-
sal.

Elfogják.

Lengyelországba
menekül.

A felkelés
kilátásai.

császárné rokonától az udvar bizalmatlansága következtében elesett, Hesszeni Amália hercegasszonnyal, szent Erzsébetnek, II. Endre király leányának ivadékával váltott jegyet, aki-
ben igen eszes és hű hitvest talált. Esküvője után egy ideig visszavonultan élt sárosmegyei birtokán, akaratlan szemlélője a haza nyomorának, melyről főleg Ungmegye hazafias fő-
ispánja, a szilaj gróf Bercsényi Miklós által értesült, aki a nevével járó kötelezettség érzetét is felkeltette benne. Mindazonáltal Rákóczi még fékezte szenvedélyeit. Midőn XIV. Lajos követe, Villars, felkelésre akarta csábítani, eluta-
sította a kísértőt, később azonban Ferréol (francia követ a portán) biztatására mégis levelet írt XIV. Lajosnak. Ezt a levelet egy Longueval nevű áruló a bécsi udvarnak kézbesi-
tette, mely e levélnek segélyért kérő tartalma miatt Rákóczit elfogatta és Bécs-Ujhelyen elzáratta és idegen bírák ítéletére bízta. A biztos halállal szemben hű neje kiszabadította, mire Rákóczi Varsóba menekült, hol időközben Bercsényi is mene-
dékhelyet talált.

Varsóból Du Heron francia követ útján alkudozásokat kezdett XIV. Lajos királlyal, kitől végre némi segélyt kapott és midőn a felső tiszamenti, a kormánytól és földesuraiktól egyaránt sanyargatott pórok követsége fölkerlte őt vezérnek, Rákóczi abban a hitben, hogy a Gondviselés őt szemelte ki az ország megmentésére, a nemzet sóhajai által megindítva, hadsereg és pénz nélkül szánta rá magát arra a felelősség-
teljes és nehéz szerepre, hogy fölkelést indít a nemzet meg-
mentésére. A helyzet kedvezett ebbeli tervének: Lipót császárt és királyt a spanyol örökösödési háború foglalta el, úgy hogy nem igen küldhetett csapatokat Magyarországra. Szavoyai Jenőnek, ki egymagában ért fel egy hadsereggel, a franciák-
kal és azok szövetségeseivel kellett szembeszállnia. A belső állapotok is kedveztek Rákóczinak, nagy lévén országszerte az elkeseredés. Sőt még egy előnye volt, az «eretnek» vádat sem lehetett ellene fölhozni, mert türelme mellett hitbuzgó katolikus volt.

Mind a mellett a fölkelés eleintén több rendbeli nehézségbe ütközött. A pórok ugyanis, nem várván be Rákóczi parancsait, Beregszászon kibontották a tőle kapott zászlókat és nyomban dúlni kezdték földesuraiknak jószágait, mi a megdöbbenet nemességét a felkelés ügyétől elidegeníté. Nem-
sokára azonban magához tért a nemesség és *Károlyi Sándor* szatmári főispán vezérlete alatt *Dolhánál* szétugrasztá a pór-
hadat. Csak most (1703 jun. 14.) lépte át Rákóczi a magyar határt; ámde a nemesség még nem bízott benne, a rosszúl fegyelmezett pórhaddal pedig semmire sem ment. Elvégre mégis átkelt a Tiszán és egyúttal *kiáltványt bocsátott ki* («Recrudescent vulnera inclytæ gentis Hungariæ»), melyben

A felkelés
kezdeté
1703.

a nemzetet az ősi szabadság védelmére felhívta és a nemességet tervei iránt megnyugtatta. Erre a nemesség és közte Károlyi Sándor is megjelent táborába, akit Bécsben a dolhai diadal miatt kigúnyoltak volt. Az elbizakodott udvar eleintén nem is akarta elhinni, hogy a magyar képes legyen még fölkelésre. Csak akkor hitte el, mikor Rákóczi a hajduk segélyével meghódította Debrecen, Nagy-Károlyt, Tokajt meg a bányavárosokat és midőn ez év végén a Dunántúl kivételével úgyszólván az egész ország Rákóczi kezeibe került, sőt Bercsényi és Károlyi már Pozsony és Bécs vidékén is éreztették a magyar fegyver súlyát. 1704. pedig *Dunántúl* és Erdély is lerázta az igát és az erdélyi rendek Rákóczit fejedelmüknek választották.

Rákóczi első nagy sikerei 1703—704.

1704. az erdélyi rendek fejedelmé választják.

A megrettent Lipót ekkor Széchenyi Pál érseket kérte föl arra, hogy bírja rá Rákóczit a fegyverletételre. Azonban sem ezek, sem az utóbb folytatott alkudozások célhoz nem vezettek. Ennek oka abban keresendő, hogy Rákóczi és vele a nemzet már nem tudott hinni a kormány ígéreteiben, hanem Erdély függetlenségében és ezenfelül a külföldi hatalmak jótállásában keresett biztosítékot. Nem a maga számára keresett hasznót és dicsőséget; késznek nyilatkozott, (ha személye ellen van kifogás), lemondani Erdély fejedelemségéről, de nem Erdély függetlenségéről. Sőt utoljára csak azt követelte, hogy Erdély a magyar király fenhatósága alatt álló fejedelemség legyen. Az udvar, Kollonics és a nádor azonban Erdély függetlenségéről még ilyen alakban sem akart hallani, külföldi prot. hatalmak (Anglia, Németalföld, Brandenburg) kezességéről pedig még kevésbbé.

Az udvar alkudozni kezd.

Rákóczi föltételei.

A harc tehát újra kitört, de az 1704. évi dec. 25. Nagy-szombat határában vívott csatát Rákóczi Bercsényinek elharmarkodott támadása és a tisztek járatlansága következtében Heiszter ellenében elvesztette.

1704. nagy-szombati csata.

Az 1705. év trónváltozást hozott, az elhalt Lipótot fia, I. József I. József követte, — a háború azért tovább folyt. Rákóczi meghívására számos főpap, főúr és megyei követség jelent meg *Széchenyben*, hol ezek, a lengyel konföderációk mintájára szervezkedvén, mint «*Magyarország szövetséges karai és rendei*», Rákóczit vezérlő fejedelmé választották, melléje pedig egy 24 tagú tanácsot állítottak (1705).

1705—1711.

A mint Rákóczi hadseregének létszáma, megbízhatósága és pénzforrásai folyton változtak, azonképen maga a háború is¹ váltakozó szerencsével folyt tovább. A császári hadvezérek

Rákóczit a magyar rendek is fejedelmé választják. 1703.

¹ A kuruc hadsereg létszáma nagyon ingadozott. 1705-ben 75,000 katonája volt Rákóczinak, 1704—7., fénykorában, 83,000 katonája (52 lovas- és 31 gyalogezrede = 83 ezred), 1710-ben már csak 15,500 gyalog és 5600 lovas katonája volt. Szathmár után összesen 18,000 ember

Szervi hibák. is hibáztak, de a kuruc vezérek nem kevésbé; a főhiba mégis a szervezetben rejtett. Nem volt először is egyöntetű tervük és összetartásuk; hiányzott az erélyes, egységes fővezénylet.

Rákóczi jelleme és tragikuma. A művelt, jellemes, kötelességtudó, munkaszerető, jószívű Rákóczi békés időben alkalmasint mintaképe lett volna az alkotmányos fejedelemnek, de most vaskezü emberre volt szükség, holott ő nem tudott szigorú lenni; *nem volt ura a helyzetnek és erélye nem állott arányban feladatával.* (Ez volt a tragikum). Hadvezérei között örökös a féltékenység s a civakodás, sőt a rosszakarat is; a sereg pedig gyakran fegyelmetlen és garázdálkodó. Ilyformán a sikeres együttes működés alapfeltétele is hiányzott. A főnemesség egy része nem tartott Rákóczival, a főpapok közül pedig csak Telekessy egri püspök állott a pártjára, kit ezért sok üldözés ért. A vármegyék lustán küldték el csapataikat és a hadműveletek is nagy huzavonával folytak. Ily viszonyok között Rákóczi kénytelen volt *külföldi segély* után nézni és ámbár tudta, hogy XIV. Lajos csak eszköznek használja, nem nélkülözhetette a francia segélypénzeket. A törökkel ugyanis nem volt tanácsos védő- és dacz-szövetséget kötni, mivel Rákóczi ez esetben még Anglia és Hollandia rokonszenvét is eljátszotta volna, pedig ezek az államok idáig buzgón fáradoztak a közvetítés szerepében. A francia alkudozások különben most sem vezettek célhoz. Ezen időben ugyanis a Habsburg-ház ellenfeleinek napja leáldozott (Szavoyai Jenő 1704. Hochstádnél, 1706. Ramillies és Torinónál győzött), minek folytán a bécsi államférfiak elbizakodottsága növekedett. Ezeken, az az európai helyzetből folyó nehézségeken egyes guerillavezérek egyéni vitézsége nem sokat lendített és keveset nyomott a latban, ha Bottyán, Balogh avagy Ócska egy-egy pompás kalandon hírt és zsákmányt szerzett.

Szerződés XIV. Lajossal. 1707.

Az 1707. év Rákóczira nézve jól indult: elfoglalhatta a marosvásárhelyi országgyűlésen erdélyi fejedelmi székét; az év vége pedig forduló-ponthoz vitte a felkelők ügyét. Rákóczi

kapitulált. L. erről *Thaly Kálmán*, Bercsényi. III. köt. 705. és Századok. 1896. 776. I. A hadseregnek magvát tették: az udvari és reguláris hadak, különösen a lovas ezredek, a mezei hadak ellenben mindenképen a györgébb rész; tüzérség majdnem teljesen hiányzott, ami nagy bajnak bizonyult. Volt «Palotás»-ezred is, továbbá francia gránátos osztály, arnótok kompániája, karabélyos huszárezred és lovas gránátos ezred. Volt továbbá a 400 főnyi török-tatár csapat Andrássy Miklós, a «dervis kapitány» alatt és a nemes ifjakkól alakított «nemes kompánia», másként a «cavallérok kompániája». A taktikai egység: a dandár-rendszer (1 dandár = 3 ezred). — Nevesebb kuruc vezérek: *Vak Bottyán János*, ki már 1686-ban, Buda előtt tűnt ki; *Bercsényi Miklós*, gróf *Forgách Simon*, *Károlyi Sándor*, gróf *Barkóczy Ferenc*, *Balogh Ádám*, *Pekry Lőrinc*, gróf *Eszterházy Antal* és *Dániel*, *Ócska László* s a tragikus sorsú *Bezerédy Imre* (a legjobb bajvívó).

követe, Vetési László, ura és XIV. Lajos között oly szerződést kötött, melynek értelmében a francia király havonként 50,000 forintnyi segélypénz fizetésére kötelezte magát. De ebben a szerződésben nem volt köszönet, mert a ravasz francia király most sem volt őszinte. Csupán arra akarta rávenni Rákóczit és a rendeket, hogy a Habsburgházat legyenek. Előbb ajándékokkal iparkodott Rákóczit megnyerni, majd francia hajóhadat rendelt Dalmácia és Horvátország partjaira — tüntetni, s e flotta megjelenésének híre Bécsben csakugyan ijedelmet, Rákóczi táborában pedig lelkesedést keltett. Végre azonban Lajos mégis avval állt elő, hogy más fejedelmeknek «alattvalóival» nem léphet szerződésre. A rendek erre az ónodi gyűlésen József királyt és a Habsburgházat csakugyan trónvesztettnek nyilatkoztatván, Rákóczit választották meg Magyarország fejedelmének. Ugyan e gyűlésen e szélső irányt nem helyeslő és a kibékülést sürgető Turócmegyének képviselői; Okolicsányi és Rakovszky, izgatásaik és gyanusítgatásaik miatt vérökkel lakoltak. — A várva várt francia szövetség tehát testet öltött, de még sem vált az ország üdvére. Lajos király ugyanis a spanyol örökösödési háborúban teljesen kimerülve és annak tudatában, hogy a rendek elől a kibékülés ösvényét elzárta: a segélypénzek küldését megtagadta, Józseffel pedig alkudozni kezdett. Csak most tűnt ki, hogy miért nem adott sem ő, sem minisztere Torcy, írásbeli ígéretet. Szóval Rákóczit, ki eleitől fogva csak báb volt kezükben, mint kihasznált eszközt cserében hagyták, oda dobták.

Lajos föltétlenül szab Rákóczi-nak.

Ónodi gyűlés 1707. máj.—jún.

Lajos cserben hagyja Rákóczit.

Az ónodi abrenunciációnak csak akkor lett volna fogadtatja, ha fegyverrel szereznek neki érvényt; de épen ekkor érte Rákóczi hadait egyik csapás a másik után. 1707 végén Rabutin visszafoglalta Erdélyt, 1708-ban pedig Rákóczi szenvedett Trencsén mellett vereséget. Magának a megüresedett trónnak nem akadt gazdája. Ágost lengyel király visszautasította, szintűgy XII. Károly svéd király is; Nagy Péter cár ugyan esetleg elfogadta volna, de azt követelte, hogy Rákóczi foglalja el a lengyel trónt és közvetítsen számára békét XII. Károlyal XIV. Lajos útján. Erre pedig Rákóczi nem vállalkozhatott. A brandenburgi választó fejedelemin a fiának felajánlott magyar trónt külföldi hatalmak kezessége nélkül nem akarta elfogadni és a bajor választó fejedelemmel sem jött létre megegyezés.

1707. Erdély elvesz.

1768: trencsényi vereség. Meddő külügyi alkudozások.

1709-ben a felkelők szerencsége végképen lehanyatlott. A segély elmaradása bátortalanná tette a vezéreket. Ócskay árulóvá lesz, a vármegyék már nem fizetik meg az adót, a kegyetlen Heiszter kurucokra «vadász», Erdély példájára pedig Dunántúl is elvesz és ez évben halt meg mint menekülő, Bottyán dandárnok. 1710-ben Romhány és Vadkert

1710. Rombány.

Pest's

A felkelés zá-
tonyra jut.

között (Nógrád) Rákóczi hada újabb vereséget szenvedett és Lőcse kapút tárt a császáriaknak. (Monda a fehér asszonyról). Hasztalan csapott Balogh Ádám mint a villám még egyszer Ausztria határára; nemsokára Pálffy János császári hadvezér fogságába esett, ki őt Budán lefejeztette. Eljött a pestis, melytől a legnépesebb helyőrségek kihaltak, a legsűrűbb kuruc-táborok elszéledtek. Portyázásra sem voltak már elegendőek és már nem volt, aki megsegítse Érsekújvárt. E várnak el-este páni rettegéssel töltötte el az országot, senki sem bízott többé az ellenállás lehetőségében. Elbukott Szolnok, Eger, Eperjes, Murány, míg a Dunántúl végképen elveszett. A kurucok végre a Kassától Szatmárig és Kővárig húzódó vonal mögé szorultak, de tovább harcolni már nem bírtak. A barát-
tól és ellenségtől egyaránt zaklatott ország a guerilla-harcban teljesen kimerült.¹

12. A szatmári béke. Az alkotmány helyreállítása.

Károlyi Sándor
béke-alkudozó-
sai.1711. máj. 1.
szatmári béke.

A béke méltatása.

A rendek többségével ekkor már Rákóczi is békére hajlott, melynek megkötése csak annyiban ütközött nehézségekbe, amennyiben József a külhatalmak kezességét és Erdély különválását elutasította. Míg Rákóczi segílyt keresendő megint Lengyelországba távozott és Péter cárral alkudozott, vezére és kinevezett helyettese *Károlyi Sándor*, aki már csak a békülésben látta a menekülés egyedüli útját, előbb Rákóczi engedélyével, később annak tilalma dacára, a béke iránt Pálffy János tábornokkal alkudozásokat folytatott s ezen alkudozások fegyverszünetre és végre a *szatmári békére vezettek*. E béke, melyet a Szatmáron egybegyűlt rendek és a kuruc tisztek is elismertek, a következő főpontokat tartalmazta: 1. József király mindenkinek közbocsánatot ígér; magának Rákóczinak is, ha három hét alatt a békét elfogadja és a hűségi esküt leteszi; 2. József helyreállítja a vallásszabadságot; 3. megtartja az alkotmányt; 4. a felmerült sérelmeket a kormány a jövő országgyűlésen orvosolni fogja.

A szatmári békekötésről nem szabad kicsinylőleg szólni. Fegyverletételre nem került a sor, mert a kurucok, számszerint 14—18 ezer, bántatlanul távozhattak és fegyvereiket hazaviheték; csak a kopasz zászlórudakat, 149 et, tűzték a földbe. (A mun-

¹ Számos kuruc népdal maradt fenn ez időből. Egyik így hangzik:

„Jaj, Rákóczi, Bercsényi,
Vitéz magyarok vezéri,
Bezerédi!
Hová lettek magyar népnek
Elő tüköri
Fényes csillagi.”

Egy másik:
„Rákóczi! édes vérünk,
Régi híres vezérünk:
Kérd a magyar szenteket
Ne hagyjanak bennünket!”

kácsi várban utóbb a császáriak 163 zászlót találtak, amelyeket a kurucok ő tőlük elvettek.) A kapituláció tehát nem történt meggyalázó feltételek alapján. Azután bizonyos, hogy a ki-
merült ország már nem győzte a háborút folytatni, a béke
tehát végromlástól menté meg a nemzetet.¹ — De különben A felkelés
is: a hősök tusája nem maradt meddő; vérökből sarjadzott gyümölcse.
Rákóczi felkelésének kettős célja: az alkotmány és a vallás-
szabadság biztosítása. Maga Rákóczi nem akart elveihez hűt-
lenné lenni és ezért néhány hű barátjával és bizalmas embe-
rével inkább önkéntes számkivetésbe távozott. Előbb Lengyel- Rákóczi szám-
országban (Jaroszlav birtokán), majd Franciaországban (az kivetésbe vonul.
udvarnál, később Grosboisban) élt; végre pedig Törökországba
költözött, hol Rodostóban, a Marmara-tenger partján, mint
a szultán barátja, a nagy világ zajától távol, hű barátjaitól.
környezve, ima és irodalmi munkásság között osztván meg
idejét, élte le utolsó éveit, 1735-ben bekövetkezett elbűnytaig.
Tetemeit átvitték a galatai St. Benoit templomba és az ottani + 1735.
francia lazaristák gondjaira bízta. Ujabban Lobry rend- Rodostóban.
főnöktől támogatva, *Thaly Kálmán* hazafias fáradozásainak
sikerült Rákóczi (és Zrinyi Ilona) hamvait a nevezett tem-
plomban megtalálni, honnan napjainkban (1906) fejedelmi
disszel hazahozták és Kassán helyezték örök nyugalomra.
A többi bujdosó nagyrészt Rodostóban alussza örök álmát,
hol emléküik még ma is él, amellet a másik mellett, mit
leveleiben emelt nekik *Mikes Kelemen* társuk. A magyar nép
örökre szívébe zárta Rákóczi emlékét.

I. József király már nem élte meg a szatmári békét.
Halálának hírére öccse Károly odahagyta spanyol trónját és
Bécsbe sietett. Távolléte alatt a hűségben megmaradt magyar
főurak kapzsisága, kik a fölkelők javaira áhítoztak, sok ne-
hézséget támasztott a béke megerősítése körül. Károlyi Sándor
reputációja és Munkács várában szorongó családja érdeké-
ben mindent megtett, hogy a béke-párt győzzön. Szeren-
csére Károly császár és király, Eleonóra özvegy császárné
és Szavoyai Jenő herceg bölcs tanácsára a békét szentesíté
és mindennemű üldözést eltiltott. «Ne higgyék a magyarok,
hogy a német el akarja őket nyomni». (Saját szavai).

Eltelve jó szándékkal, díszmagyarban vonult be Károly 1712—15.
király Pozsonyba, hol a rendek már várták. A három évig Pozsonyi
elhúzódo országgyűlésen elsőben is a szatmári békekötést országgyűlés.
iktatták törvénybe, miközben azonban az aljas lelkű labanc több-
ség a béke föltételei csakugyan többszörösen elferdíté. A ren-
dek azután Pálffy Jánost nádorrá választották, ezenfelül pedig

¹ Károlyi Sándor indító okaira nézve így nyilatkozott utóbb:
«Én nem vagyok sem kuruc, sem labanc, hanem igaz magyar» (Éble
Gáb. közleménye a Századokban 1904. 702.).

az alkotmány biztosítása végett 136 törvénycikket alkottak, melyek közül említendők: 1. A király az ország ősi jogait és szabadságát megerősíti és megtartja, mint mások által is megtartatja. 2. A szent koronát az országban őrizteti. 3. A Habsburg-család férfiágának kihalta esetére a királyválasztás joga visszaszáll a nemzetre. 4. A király utódai koronáztatásuk alkalmával kötelesek hitlevelet kiadni és reá megesküdni. 5. Minden harmadik évben, szükséghez képest többször is, országgyűlés tartassék. 6. Az ónodi és szécsényi gyűlések végzései megsemmisítettén, Rákóczi és kibujdosott társai száműzetnek. (1906-ban királyunk és az országgyűlés ezt az igazságtalan és nemtelen tvcikket megsemmisítették).

Ami pedig a protestánsok vallásszabadságát illeti, ennek szabályozását a rendek heves viták után magára III. Károlyra ruházták, aki 1731-ben kelt «pátensében» azt rendezte.

Megbeszélendő kútforrások.

Bod Péter, Horányi, Básthy, Ferenczy-Danielik, Flegler, Sayous, Wurzbach, Szimyei és Nógrády irodalomtörténete művei. — Trausch-Schuller, Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen. (N.-Szeben, 1868—1902. 4 köt.). Gf. Apponyi Sándor, Hungarica. II. köt. (1902). Barcsa János; A XVII. század magyar történetirodalma (Hajdu-Nánás, 1901). Szabó Kár. és Hellebrant, Régi magyar könyvtár (1671—1711-ig. III. köt. 2 részben 1896—98). Dézsi Lajos, Magy. író és könyvnyomtató a XVII. században, Kis Miklós 1650—1702 (1899). Bleyer Jak., Magyar vonatkozású német ujságlapok a M. Nemzeti Múzeumban 1600—1711-ig (M. Könyvszemle 1900). Szilágyi S., Erdély irodalomtörténete (B. Sz. 1859—60. és Erdély tört. 240., 253.). Toldy, Beöthy, Bodnár és Horváth Cyrill irodalomtörténetei. (Utóbbi Apor és Cserejiig kiterjeszkedik kötete végén.). Vályi Béla, A XVIII. század történetírása (Hazánk, 1885).

E nagy terjedelmű korszak kútforrásait két alcsoportra oszthatjuk. Az a) csoportban (kerek számban) az 1664-ig érő kűtföket tárgyaljuk, a b) csoportban azokat, melyek az 1664—1711. évekre vonatkoznak.

a) csoport 1606—1664.

Bethlen Farkas, Barcsai Ákosnak és Kemény Jánosnak közeli rokona, Bethlen János betegsége óta (Apafi alatti) kancellár meg portai követ. † 1679-ben. «*Historia de rebus Transylvanicis*» című, széles alapon nyugvó műve 1526-tól 1609-ig ér. Munkája, bár nem egykorú, különösen az 1580—1609. terjedő évekre már csak azért is nagy fontosságú, mivel okleveleket sző be munkájába és kivonatokat tartalmaz oly írókból, kikről különben semmit, vagy csak keveset tudnánk. A régiebb korra különösen Brutus-ból és Szamosközi-ből merített, kiknek ítéletét rendszeren magáévá teszi. Nagy tisztelője Bocskainak, Bethlennek meg Rákóczi Zsigmondnak. Benkő József adta ki művét (1789. s követk. 6. köt.). V. ö. Adalék B. F. életéhez (T. Tár 1883).

Pethő Gergely koríró, született 1570 körül, Varasd vmegyében, 1696-ban Horvátország főkapitánya volt és sokáig tagja maradt a horvát országgyűlésnek és a magyar rendi gyűlésnek is (mint kiküldött tag); meghalt 1629 táján. «*Rövid magyar krónikája*» az ősidőktől 1626-ig

ér, annalistikai modorban, kath. és királypárti szempontból írt munka, melyet felekezeti szempontja és a török elleni érzelem is jellemzik. Forrásai közül a Budai krónika, Thuróczi és Bonfini kimutatható; az 1572. évtől kezdve, különösen Rudolf, Mátyás és Ferdinánd koráról, önálló, jó hírekkel szolgál és Bethlen G. dunántúli hadi dolgairól hiteles híreket közöl. E korszakra nézve tehát hasznavehető mű. Utóbb *Spangár András* (1732-ig) és *Kovács János* (mindkettő jezsuita) (1742-ig) folytatták Pethő krónikáját. Spangár-rai *Margalits* foglalkozott (a Kathol. Szemlében. 1897. 300 l.). Voltak, kik Pethőnek Bécsben, 1661-ben megjelent munka kiadását Zrinyi Miklósnak tulajdonították — tévesen, ámbar sok rokon vonás volt Pethőben meg Zrinyiben.

Sepsi Laczkó Máté, Lorántfi Mihálynak, I. Rákóczi György ipjának udvari predikátora. Írt egy *«Krónikát»*, mely 1521—1619-ig ér. E műben igen részletesen ír II. Mátyás koráról, de különösen erdélyi dolgokról; amennyiben összeköttetésben állott a fejedelmi házzal, hiteles források állottak rendelkezésére. Megjegyzendő, hogy könyvét erős prot. ellenzéki szemlében szerkesztette. (Kiadta *Mikó gróf*, 1833.) — **S. Laczkó művének kivonata:** a *«Sárospataki krónika»*.

Hidvégi Mikó Ferenc, Bethlen Gábor bizalmas tanácsosa, megírta az *«Erdélyországnak siralmas változásai»* című, utóbb *Bíró Sámuel* által folytatott művet, melyben az 1594—1613. évek történetét és különösen a Básta Mihály és Báthori Gábor okozta csapásokat mondja el bőven. (Kiadta *Kazinczy Gábor*, 1863. Akademia. Mon. Hung. Hist. Ss. VII.)

Az erdélyi szász írók sorából: *Weiss Mihály*, brassói bíró, hitelt érdemlő *Liber Annalium* c. alatt hátra hagyott Naplójában Erdélynek 1590—1612. történetéről szól. Kiadta *Kemény Józ. b.* (Fundgruben zur siebenbg. Gesch.). Báthori Gábornak régebben tisztelője, majd ellensége. V. ö. *Mika S.*, *Weiss M.* Történ. Eletr. 1893.

Krausz György: *Siebenbürgische Chronik* c. kortörténete nevezendő (1608—1665-ig); Bethlen Gábort nagyra becsüli, utódait kevésbé. *Lutsch Mih.* szebeni királybíró *Diariuma* (1607—61) is említendő.

20 erdélyi szász írónak művét tartalmazzák (új) kiadásban a *«Quellen zur Gesch. der Stadt Brassó»* (IV. köt. 1903). — Köztük az úgyn. brassói fali krónika, a Tartler-krónika, Massa Simon, Fuchs Márk, Nössner Simon krónikája, Benckner Pál krónikája, Ostermayer feljegyzései stb.

Böjthi Gáspár: *De rebus gestis G. Bethlen libri tres.* (Engel. Mon. Ung.). Megírta Erdély történetét 1600—1614. és ebben a keretben Báthory G. korát és Bethlen ifjúságát, kinek bámulója. V. ö. *Angyal D.*, Adalék Böjthi G. művéhez (Száz. 1898. 598). *Makoldy Sánd.*, Böjthi Veres Gábor élete és történetírói munkássága. (Nagy-Károly 1904.)

Bethlen G. török politikájára nézve fontosak *Borsos Tamás* követ-jelentései.

Bethlen Gábor levelei. (Katonánál, Pray és Mikó gyűjteményében.) Régibb oklevélgyűjtemény: Pray-Miller, *Principatus Transilvaniae docum.* illustr. (Pest 1816). Újabb gyűjtemények: Bethlen G. kiadatlan politikai levelei. 2 köt. 1880 és 1887. Kiadja *Szilágyi Sándor*; B. G. nejének, Károlyi Zsuzsánna levelezése (T. Tár 1877); B. G. levelei, kiadta *Szabó Károly* (a T. Tár 1880—1884. köteteiben); továbbá: Okiratok B. G. történetéhez (T. Tár 1879. Kiadta *Szilágyi S.*); B. G. és a porta (T. Tár 1881—1882. *Szilágyi S.*-től és *Pótlék.* [1882—83. évf.] *Gergely Samu*-tól); Levelek és akták B. G. történetéhez 1620—26. (T. Tár 1886.) *Szilágyi S.*-től; *Mircse János* és *Óvári Lipót*, Oklevéltár B. G. diplom. összeköttetései történetéhez 1620—29. (Akadémia, 1886). Oklevelek B. G. és Gusztáv Adolf összeköttetéseinek történetéhez 1626—29. (T. Tár 1882.) *Szilágyi S.*-től. — *Fraknói Vilmos*, B. G. és IV. Keresztély dán király (u. ott, 1881). *Gindely*, Okmánytár B. G. történetéhez (Akadémia, 1890). *Szilágyi S.*, B. G. és a bányavárosok. (T. Tár 1893). *Pethő B.*, Az eredeti szerződés B. G. és Frigyes cseh

király között (T. T. 1888). *Wibling K.*, Oklevelek svéd levéltárakból. (T. T. 1892). *Westin Th.*, Sadlers relatioja Erdélyről 1626. (Száz. 1890. 614. és 1891. 68. l.). *Sašinek*, Regesták cseh levéltárakból (T. T. 1892). *Pettő Béla*, Egy olasz memoriale Bethlenről (Száz. 1890). V. ö. Bethlen korához: *Sokolowski*, Monumenta Poloniae Historica. V. köt. 1621—1631. *Angyal D.*, Pótlékok a londoni okmánytárhoz (T. T. 1901).

Látni e levelekből, mikép érlelődtek e nagy férfiúnak tervei, kinyílik általuk az ő kedélyvilága, beleéljük magunkat az ő gondolkozásmódjába. Gúny és könyörgés, szitok és panasz, lelkesedés és hidegség pördülnek végig, majd hosszú, majd kurtára szakgatott mondatokban. Látjuk, hogy küzd lelke annak hordereje alatt, hogy viruló országára háború terhét kénytelen hozni. «Mikoron a magyar nemzetnek nyomorult sorsán gondolkodnám, igaz religiónknak láb alá tapodtatására való gonosz intentumokat mikoron sok felől igen bizonyosan hallanék: igazán mondom, hogy meggyőződött sokképen nemzetemhez való igaz affektusom, az nagy Istennek igaz tiszteletéhez való nagy zelusom és magamban elvégeztem, hogy az Isten tisztessége mellett nemzetünknek szabadságáért kitámadjak.» Más hang, keserű gúny és éles replika szól a Pázmány Péterhez és Esterházy Miklóshoz címzett levelekből. Azt írja nekik egy alkalommal: «félt ember bizony meg nem halok, soha úgy nem rémíthet senki, hogy megfussak». Kötelességüket nem teljesítő embereire pedig mintha bogra kötött ostorral nekik vágna, oly sujtó gúnnal támadja meg őket. Fáradszató, rettenthetlen férfiú képe és ily értelemben csakugyan Erdélyország «Mithridates»-e, aminek korunk legelső története (Ranke) őt elnevezte. V. ö. *Károlyi Arpád* szép cikkét a Budapest. Sz.-ben (1880), szintűgy *Óváry Lipót* (Akad. Értek. 1889.) és *Schmidt* cikkét: Száz. 1887. A Bethlen G. halálát követő interregnumból származó okleveleket kiadta *Gergely S.* (Történ. Tár 1884). Brandenburgi Katalinra vonatkozó. I. *Szilágyi S.*, *Marczali*, *Barabás* és *Lehoczky* közleményeit (T. Tár 1880., 1884. és 1888. évf.).

Pázmány Péter jelentőségét és szereplését már szintén méltattuk. Főműve az *Igazságra vezérő Kalauz*, továbbá *Szent beszédei* és *Politikai levelezése*. I. ezeket Millernél és a «Codex epistolaris»-ban, eddig I. köt. 1605—1625. [Mon. Hungar. Diplomatica XIX. köt. 1873. Kiadta *Fraknoi V.*]. Azóta csak a Vatzulik-gyűjteményben levő levelekkel bővült levéltárunk (L. Száz. 1894. 40. l.). V. ö. még *Beke Antal* publikációját: Pázmány, Lippai és Esterházy levelezése I. Rákóczi Györgygyel (Tört. Tár 1881—82). Pázmánynak a honvédelemre vonatkozó levelezését Esterházyval kiadta *Geöcze*. (Hadt. Közl. 1894). — *Összes munkáinak* hiteles kiadását mostanában kezdé meg a budap. egyetem hitudományi kara, kettős sorozatban (1. magyar, 2. latin munkák). V. ö. *Anthologia Pázmány P. munkáiból*. Összeállította *Fraknoi Vilmos*. (Budap. «Magyar Remekírók».) Mindezek visszatükrözik vezérelveit a gyakorlati politika terén; ezek is pompás tollal vannak írva, mely páratlan dicsőséget hozott számára az irodalomtörténet csarnokában. Legérdekesebb levelei tán azok, melyeket Bethlen Gábor, félig gyűlölt, félig bámult ellenfeléhez intézett. Ha olykor össze is vesznek, a kölcsönös nagyság előtti tisztelet csakhamar újból kibékíti őket.

Esterházy Miklós nádornak politikai szerepléséről már megemlékeztünk. Munkáit kiadta *Toldy F.* (Pest 1852). Igen fontos: *Opinio v. Discursus c. műve*, melyben kül. a végvárokról értekezik (u. ott és M. Tört. Kútfők Kézikönyvében 553. l.) Ránk maradtak még «Levelei» (1626—1645), kiadta *Toldy Fer.* V. ö. *Szalay L.* monografiáját: E. M. nádor élete 3. köt. «Intő levelei» (I. Rákóczy Gy.-hoz 1643—1645), «Levelei Lónyay Zsigmondhoz és némely vármegyékhez» (1644—1645) és «Levelei Győr vármegyéhez» (T. Tár 1861). V. ö. még *Szilágyi S.* oklevél-publikációját I. és II. Rákóczy Gy. korából (alább) és: Oklevelek Bethlen István támadásának történetéhez 1636 (T. T. 1884). —

Újabban megjelentek: Esterházy M. újabb levelei Nyári Krisztinához. Közli *Merényi L.* (T. Tár 1901.) és: Musza budai pasa levelezése Esterházy Miklóssal (u. ott). *Merényi L.*, Csáky Istv. és László levelei Esterházyhoz. 1631—45 (T. T. 1904); *Merényi*, Forgách Zsigm. levelei E.-hoz. 1641—44 (u. ott 1904); *u. ő*, Lónyai Zsigm. levelei E.-hoz. 1633—45 (u. o. 1905); *u. ő*, Koháry Istv. levelei E.-hoz (u. ott 1903). *Merényi L.*, Esterházy nádor levelezése fiával (Istvánnal) 1639—41. (Tört. Tár 1907). — Levelei mind megannyi igaz nyilatkozatai a derék hazafinak és jeles államférfiúnak. Nyelvezetök velős, erőteljes, tösgyökeres magyarságú; a XVII. század első felének történetéhez nélkülözhetetlen adalékok.

Zrínyi Miklósnak hasonlóan szenteltünk már fejezetet (l. a 232. l.). Munkáit kiadták *Kazinczy Gábor* és *Toldy Fer.* (1852. Nem teljes). *költői* munkáit újabban *Széchy Kár.* adta ki (Budap. 1906. Sajtó alá rendezte és bevezette *Badics Fer.*). Széchytól bírjuk egyúttal Zrínyi legterjedelmesebb életrajzát is (5 köt. 1895—1902). — Főművében: *„Szigetveszedelmében”* (I. kiad. 1651) a költő korlátolt helyi eseményt énekel meg, egy egész nemzetre kiható nagy erkölcsi eszmét vonván le tanulságként. Kisebb költeményeire e helyen nem lehetünk tekintettel. A *„Kis tábori traktat”, „Őt discursus”, „Aphorismák”, „Elmélkedések Mátyás király életéről”* című művekben leginkább a már említett hadtani elveit fejtegeti. A *„török áfium ellen való orvosság”*-ban vagy a *„Ne bántsd a magyart”* című iratban Montecucculi ellen fordult. — (V. össze utóbbinak *„Commentárjait.”*) *Hadtudományi munkáit* kiadta *R. Horváth Jenő* (Akadémia, 1889), a *„Siralmas panaszt”* pedig *Kanyaró Ferenc* (T. T. 1890). A Zrínyi és Montecucculi közötti (névtelenül megjelent) heves polemikát l. a *Hadtörtén. Közl.*-ben (1890). Zrínyi néhány levelét az 1645—55. évekből *Szilágyi S.* adta ki (T. T. 1890); másokat *Ráth Gy.* tette közzé a Győri történ. és régész. füzetekben (1863) és néhány a T. T.-ban jelent meg. Kettőt (1661) *Margalts E.* tett közzé (Századok 1898).

Szalárdi János. I. Rákóczi György levéltárnoka és titkára, utóbb főadószerző. Művében, a *„Siralmas Magyar Krónika* 9 könyvei-ben elmondja az erdélyi történetet 1526—1662-ig. Szalárdi töről metszett magyar ember és buzgó kálvinista, ki művében oklevelek alapján kel az erdélyi és magyar-török-párt védelmére, még pedig kenetteljes, a bibliaira emlékeztető stílusban. Sötét, túlerős színekben rajzolja az erkölcsiség, a nemzeti erő rohamos sülyedését és a kor romlottságát okolja Isten sújtó kezének működésével, valamint a török hódoltság terjedésével. Bethlen G. és a Rákócziak tisztelője. Művét kiadta *Kemény Zsigmond*, 1833. V. ő. *Koncz József*, Sz. J. kiadatlan levelei és egyéb adatok (Irod. Közl. 1899). Szemelvények Sz. J. krónikájából, *Angyal D.* (M. Könyvt. 1899).

Bethlen János Erdély legelőkelőbb családjai egyikének sarjadéka, született 1613-ban. Személyesen ismerte még Bethlen Gábert és I. meg II. Rákóczy György, Barcsai Ákos, Kemény János és Apafi Mihály alatt szolgálta hazáját. Utóljára erdélyi kancellár volt. Politikai üldözés keserítette el utolsó éveit. † 1678-ban. — Főműve: *Erdély története*, 4 könyvben. (*Commentarii de rebus Transylvanicis libri IV.*), mely mű Bethlen Gábor halálától, 1629-től 1663-ig, illet. 1673 ig ér. (Az 1657. utáni dolgokról Bethlen bővebben szól). Élte alkonyán 1663-tól 1673 végéig folytatással töltötte meg munkáját, de e folytatás kiadásában már megátolta a halál. A mű egész tárháza a közbeszótt okleveleknek, naplójegyzeteknek stb. (Kiadta *Horányi Elek*, 1778.). Bethlen munkájának főelőnye szerzőjének igazságszeretete; a Rákócziak Erdélyt kockáztató politikájának, szintúgy Telekinek egyébiránt ellensége. — Bethlen János szerzője az *Immacentia Transilvaniae* c. röpiratnak is, melyben II. Rákóczy Györgyöt teszi felelőssé azokért a csapásokért, melyek Erdélyt érték. Rákóczy erre *Basirius* által íratott polemikus feleletet, melynek

eredetijét *Kropf Lajos* találta meg egy angol levéltárban (T. Tár 1880. 270.).

Diplomáciai oklevelek a két Rákóczi György korából. 1. *Szilágyi Sándor, Okmánytár I. Rákóczi György svéd és francia szövetségének történetéhez*, mely az 1632—1648. években folytatott alkudozásokat tartalmazza. 2. *Okirattár, Strassburg Pál 1631—1633-iki követtsége és I. R. Gy. első diplomáciai összeköttetései történetéhez* (1882). 3. *Levelek és okiratok I. R. Gy. keleti összeköttetéseihez* (1883). 4. *Oklevelek I. R. Gy. történetéhez. Levelezések az 1632—46. évekből* (T. T. 1884), közli *Szilágyi S. 5. Beke és Barabás, I. R. Gy. és a porta* (u. o., 1888). 6. *Szilágyi S., A Rákócziak levéltárából 1616—1630* (Száz. 1894). 7. *Szilágyi S., Oklevéltár I. R. György politikájához* (T. T. 1894). 8. *Barabás S., Oklevelek Erdély történetéhez Bethlen és a Rákócziak korából* (T. T. 1888). 9. *Mika S., I. R. Gy. levelezése a brassói tanácsal, a szászokkal stb.* (T. T. 1892). 10. *Gergely S., A diplom. összeköttetés I. R. Gy. és Lengyelország között* (T. T. 1889—90) és 11. *I. R. Gy. összeköttetései Franciaországgal* (u. ott, 1888—89). 12. *Szilágyi S., Rákóczy Zsigmond herceg, a kiszemelt trónörökös levelezése* (T. T. 1889—91). 13. *Wibling svéd levéltári publikációja* (T. T. 1892). Újabbban megjelent *I. Rákóczy György naplója*, kiadja *Koncz József* (Erd. Múz. 17. köt. 1900). *Bethlen Ferenc, I. és II. Rákóczi György követ és főudarmesterének levelezése 1622—1653.* Közli *Lukinich Fer.* (Történ. Tár 1907).

II. Rákóczi György. 1. *Okmánytár II. R. Gy. diplomatikai összeköttetéseihez. 1648—66.* (I. köt. 1873). Kiadja *Szilágyi S.* Tartalma: a portával, Lengyel-, Svéd- és Oláhországgal, a pápai nuntiussal, a német csász. udvarral és a nagy Cromwellel-lel való levelezés. A II. köt. (T. T. 1888. és külön) a Brandenburg-, Lengyelország, a kozákokkal és a Portával folytatott levelezést tartalmazza. V. ö. még *Wibling és Barabás S. eml. publikációit.* *Barabás Samu, Oklevelek Erdély történetéhez a két Rákóczi korából.* (Történ. Tár XII. évf.)

Továbbá: *A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése 1632—1660.* Kiadta *Szilágyi Sándor.* E két férfinak, továbbá nejeiknek, *Lorantfi Zsuzsanna* és *Báthori Zsófiának* leveleskönyve, mint olvasmány érdekes, mint történeti kútfő tanulságos. Feltárja e nevezetes családnak belső életét és háztartását. Ezen, a keresetlen őszinteség hangján írt levelek apologiája e sokat rágalmozott családnak. Az öreg Rákóczi Györgyöt (I.) rendszeren rideg lelkű, vén zsugorinak festik írónk. Ande e levelek megcáfolják e nézetet és meg is fejtik e kedvezőtlen hírek eredetét és indokát. Hogy *Kemény János* önéletrajzában kedvezőtlenül szól a Rákóczi-házról, annak okát már fentebb kifejtettük; ellenszenve különben némiképp természetes is: könyvét a tatár-fogságban írta. *Bethlen János* hasonlóan a lengyel hadjárat szörnyű nyomorának hatása alatt írt és ráadásul még mellőzöttnek képzelte magát. Ő sem barátja a Rákócziaknak. Ők ketten meg *Haller Gábor* írják (és ebben igazuk van), hogy *I. Rákóczi Gy.* a monopoljog és físcálításokból kincset gyűjtött Sárospatakon. Csakhogy e pénzen másrészt fentartotta az ország várait, megfizette a sereget, beszerezte az ágyúkat és a lőport. Egy ízben két évig viselt háborút, anélkül, hogy a rendektől egy fillérnyi adót kért volna. Ha gyűjtött, áldozni is tudott. Még végrendeletében is gazdagon megjutalmazta híveit, tudósait és a szegényeket.

Kemény János fejedelemtől birjuk *Önéletrajzát* (1607—1655-ig), az »Erdélyi sereg romlását« és »Levelei«-t. *Kemény* szellemes, élesszemű, olykor epés és gyanakvó író, kivált II. Rákóczi Györggyel szemben, kit a saját és az ország nyomorának okozójául tüntet fel, noha annak a szerencsétlen lengyel hadjáratnak előkészítésében magának *Keménynek* legalább is annyi része volt, mint fiatal urának. *Bethlen Gábornak* ellenben ő is nagy tisztelője. *Önéletrajzát* kiadta *Szalay L.* (Tört.

Eml. 1856). A «Levelek» az 1659—62. évek történetére vetnek világot (Kiadta Koncz J. a T. T.-ban 1892). Egyébiránt Szilágyi Sándor is közölt tőle több levelet (u. ott, 1882). V. ö. Deák Farkas, Észrevételek Kemény J. életrajzáról (Ak. Ért. 1887). Magyarai K., A Kemény-család levéltára és Kem. János levelei a tatár fogságból (Erdélyi Múz. XIV. évf. 7. füz.). Magyarai, Kemény J. életéből (T. T. 1905. 469); Tóth E., Kemény leveleiből (T. T. 1901); Lukinich, Panegyricus Kemény Jánosról (Erd. Múz. 20. évf.).

Egyéb levelezések: Szelepcsényi érsek-prímás levelezése. Közli Szilágyi S. (Tört. Tár 1892).

Újabban napfényre került kisebb naplók, követi jelentések stb. Nemes János (hidvégi) főispán és Háromszék kapitányának naplója 1651—86. Közli Tóth E. (T. T. 1902). Előbb II. Rákóczy Gy., majd Apafi embere és portai követe. — Rhédey László történ. maradványai (naplója és feljegyzései) 1658—1663. II. Rákóczi György lengyel hadjárata fontos. (T. T. I.). — Farkas Pál és F. Farkas naplója az 1638—94. évek felsőmagyarországi hadi eseményeiről. Kiadta Szily K. (T. T. 1884). Berényi György erdélyországi követjárása. 1659-ben. Közli Komáromy Andr. (T. T. 1905. 540.). — Keresztúry Demeter naplója az 1660. évi erdélyi eseményekről (Kiadta Albrich az Archiv. f. Siebenbürg. Landekunde 19. köt.-ben). Ugyancsak Keresztúry írta a «Talio» c. röpiratot, feleletül Illésynek Nova Transylvanicájára (Magy. Könyvszemle, 16. köt.).

Fontos továbbá Esterházy Pál «Mars Hungaricus» c. műve, melyben Zrínyi Miklós érdemeit méltatva, az 1663—1664. évi hadi eseményeket vázolja. (Kiadta Bubics Zsigmond püspök. 1895.)

Íde vonatkoznak továbbá a Török-magyarokori Emlékek III—IV. kötetei és Eötvös Cselebi magyarországi utazásai. 1660—64. (Kiadta és ford. Karácson Imre (Budap. 1904. V. ö. Vámbéry Árm. cikkét a Századokban 1900. és 1901. (Evliáról). L. még az eml. Török deftereket és a Brüsszeli Okmánytáról a III. és IV. kötetét. Továbbá Szerémi, Bars-megye multjából (T. T. 1891—93) és a Géresi által kiadott Károlyi-oklevéltár IV. kötetét (1887).

Országgyűlési Emlékek. A Magyar Orsz. Emlékekből ideszól a III—XI. kötet, az erdélyiekből a II—XXI. köt. (1699-ig).

Törvénygyűjtemények. E korban a Zsámboky (1581) és a Mossóczy Zakariás és Telegdy püspökök által rendezett törvénygyűjtemény látott napvilágot (1581). L. a Corpus Juris új kiadását Márkus Dezső-től (20 köt. 1894 s k.). Egy 1583. kelt, most Keszthelyen őrzött tvgyűjteményről l. Száz. 1898. 363. l. Rendi országgyűléseink magyarságáról l. Ferdinándy Géza cikkét a B. Sz.-ben 1894. és Berkeszi István művét (Temesv. 1898).

b) csoport 1664-től 1711-ig.

A korirók közül említendő: Pethő folytatói: Spangár András (1627—1732) és Kovács János jezsuiták (1627—1742), Spangár művének minden sorából kéri a türelmetlen vakbuzgóság; Kovács kevésbé durva kifejezéseket használ és érdekes ebben írelődjénél. — Timon Samuel-ről l. a követk. kútfőjejezetet.

I. Lipót udvari történetírói: Galeazzo Gualdo Priorato, Historia di Leopoldo Cesare (Bécs. 3. köt. 1670 sk. Terjed 1670-ig); tov.: Wagner József jezsuita műve, Hist. Leop. I. (1719. sk.). Prábram adta ki újabban Lipót leveleit, melyeket bizalmas emberéhez, Pötting gf.-hoz intézett. (Privatbriefe Kaiser Leopold I. an den Grafen F. E. Pötting. Bécsi akademia. Fontes rer. Austr. 2 köt. 1902—3.). E levelek Lipótot mint embert igen kedvező világitásba helyezik.

Ugyancsak Lipótra vonatkoznak: Venezianische Depeschen vom Kaiserhof. (Dispacci di Venezia.) II. sorozat. I. köt. 1657—61. Bécs 1901. Ism. Angyal Dáv., Budap. Sz. 303. köt. (1902.)

Rozsnyai Dávid, az utolsó török «deák» (azaz portai tolmács) Konstantinápolyban való tartózkodása idején szorgalmasan gyűjtött okleveleket, melyek alapján megírta «Életrajzát» és az 1663. év és 1669—1673 évek, továbbá Erdélyország történetét és 1705-ig szóló naplótöredékeit; különösen Apafi M. korára fontos munkák, kinek R. D. hú embere volt. Kiadta Szilágyi S. (Akadémia. M. H. H. Ss. VIII.) V. ö. *Beóthy Zs.*, R. D. és a *Horologium Turcicum* (Száz. 1886. és T. T. 1882—84); *Elekes Mih.*, Rozsnyai D. élete és művei 1905. V. ö. Századok 1907. 262. l.

A Wesselényi-féle összeesküvés forrásait kimerítette Pauler Gy. művében, Wess. Fer. és társainak összeesküvése. 2 köt. 1876. Az újabb oklevél-gyűjtemények közül *Racki* publikációja nevezendő: *Acta coniurationem banus Petri a Zrinio et comit. Frangepani illustrantia* (I. köt. 1873., a II. köt. kiadta *Bojničić*. 1888. V. ö. Száz. 1890. 340. l.

A Lipót korabeli vallás- és politikai üldözésre vonatkozólag az újabban megjelent kútfők közül nevezendő: *Guzics* János, árva alispán naplója (1614—1685), Zrinyi M. és Thököly híve, kiadta *Rakovszky S.* (T. T. 1889); *Révay Szidonia Katalin* levelei férjéhez 1648—1702. (Kiadta *Komáromy A.* u. ott). *Keczer Ambrus* naplója 1664. s követk. (Mon. Hung. Histor. Ss. 33. köt. V. ö. Száz. 1894. 535. l.). A pozsonyi és eperjesi vértörvényszékről szóló régebbi irod. (Csörgő *Kocsi B.*, *Lanius*, *Rezik* stb.) l. bármelyik nagyobb munkában. *Brzensky* jezsuita feljegyzései (1690-ig, ill. 1715-ig.). Kiadja *Erdélyi K.* (Erdélyi Múz. 1902); *Tatai János* lelkész életrajza. Közli *Mokos Gy.* (Történ. Tár 1903.).

Az 1663—99. évi törökök elleni harcokról külföldi írók is írtak. Maga *Montecuccoli* sok történ. és hadtörtén. művet hagyott hátra. L. *Veltzé* cikkét a Száz.-ban 1899. 79. l. *Montecuccoli* munkáiból *Grassi* rendezett szemelvényes kiadást (Milano 1831.), újabban pedig (*Ausgewählte Schriften*) c. alatt *Veltzé Alaj.* adott ki 4 köt. (Bécs, 1899—1901.). I—II. köt. Katonai dolgozatok. III. köt. Történ. dolgozatok. IV. köt. Levelek és Vegyesek). Igen jóhírű, lelkiismeretes író *Marsigli*, szavójai Jenő kísérfője és alvezére, a «Stato Militare dell' Imperio Ottomano» szerzője. (Hága 1732.) V. ö. *Beliczay János*, *Marsigli* élete és munkái (Ak. Ért. 1881). Újabban átkutatták Olaszországban *Marsigli* irodalmi hagyatékát, de csak kevés új adatot találtak. 1907-ben meg is jelentek: *Marsigli Alajos Ferd.* olasz hadi mérnök jelentései és térképei Budavár 1684—86-iki ostromairól, visszafoglalásáról és helyrajzáról. Kiadta *Veress Endre*. Budapest. 1907. V. ö. *Károlyi Árpád* cikkét a Századokban 1907. 443. (Becses a budai épületek leírása). *Lothringeni Károly* naplójában foglalta össze Buda ostromának eseményeit: *Tagebuch der Belagerung von Ofen*. Kiadta *Röder*, Des Markgrafen Ludwig von Baden Feldzüge c. művében. *Lotharingeni Károly* naplóját kimerítette *Károlyi Árpád*, Buda és Pest visszavívása (1886) c. művében, aki egyáltalában mindent értékesített, ami Budavár visszafoglalására vonatkozik. — *Deák Farkas* egy francia vitéznek jelentését adta ki Buda ostromáról (Olesó Könyvtár), *Gyurits* egy olasz barátának leírását (Budavár visszafoglalása, 1886). Ide vonatkoznak továbbá első sorban a pápai követ, *Buonvisi* bibornok jelentései és XI. Ince pápával való levelezése (Mon. Vaticana. Kiadta *Fraknoi Vilmos* 1886). Új kútfőt között még *Károlyi Árpád*: *Károly Henrik* szász herceg naplója (T. Tár 1886) és *Götz*, *Károly Gusztáv* bádeni örgróf naplója (u. ott, 1887); az angol *Reichards Jakab* naplóját kiadta *Kropf L.* (Száz. 1886. 101. lap). L. még *Ziegler* «Die Befreiung Ofens» sat. (1886) c. művét. Igen becses továbbá *Bubics Zsigmond* püspök publikációja: *Cornaro Frigyes* velencei követ jelentései (1891) és *Götz* kútfőgyűjteménye: Az 1688. évi hadjárat és Belgrád ostroma (T. T. 1890). *Honti Rézső*, Buda visszafoglalása (La Buda liberata). Olasz hősköltem. a XVII. századból. (Ph. Közl. 1900.) A költemény írója *Nomi Frigyes* pisai egyet. tan. V. ö. a Száz. bírálatát 1901. 183. lap. Az 1683—1694. évek hadjáratairól szól-

nak még *Veterani gf.* tábornok hiteles feljegyzései (Feldzüge in Ungarn. Dreßda, 1788. Ellenszenvvel viseltetik a magyarok iránt). V. ö. a *Szavójai Jenőről* szóló nagyobb monografiákat (*Arneth*-től, 3. köt.; *Keym*-től. 1900. Freiburg). *Sartory* a herceg levelezésébe hamis leveleket csempészett be, amint azt *Arneth* (előszavá-ban) és *Böhm* (Die Sammlung der hinterlassenen Schriften des Prinzen Eugen von S., eine Fälschung des 19. Jahrhunderts. Freiburg 1901) bebizonyította. Annak dacára minálunk azokat a Sartory csinálta szálló ígéket derűre-borura idézik.

Bethlen Miklós, Bethlen Jánosnak nagyműveltségű fia. Miután több külföldi egyetemen kiképezte magát és még a párisi és londoni udvarban is megfordult, visszatért Magyarországra, hol egyideig mint Zrínyi Miklós vendége Csáktornyan időzött, kinek halálánál is jelen volt. Ellensége volt Teleki Mihálynak és csak 1690-ben nyerte el az erdélyi kancellári hivatalt. Eppen ekkor kezdődött az Erdélynek fejlődésére fontos átmeneti korszak, mely az ország további függetlenségének véget vala vetendő. Bethlen-Miklós mindenütt az alkotmányosság fenntartását tartotta szemmel és nagy része volt a *Diploma Leopoldianum* létrehozásában. De midőn Lipót királlyal is meg akarta kedveltetni az alkotmányos irányt, pörül járt: az udvar kegyéből kiesett. Midőn pedig az absolutismus mindig nagyobb mérvet öltött és Bethlen fantasztikus iratban (Columba Noë cum ramo olivæ... öles cím. Kiadta Szalay László 1860.) kísérlette meg az ellentétek kibékítését: mind a két pártnál elrontotta a dolgát. Rabutin császári tábornok az udvar parancsára elfogatta és Bécsbe küldötte fogságba, melyből csak 13 hó múlva birt kiszabadulni, anélkül azonban, hogy haza engedték volna. Bécsben halt meg 1716-ban. (Bethlen ártatlanságát bizonyította Lázár György 1704-ik naplójában. Kiadta Szádeczky Lajos, Apor Péter verses műveivel együtt. 1903.)

Fogsága idején kezdte írni *Önéletírását* 1642—1710-ig és ezzel kapcsolatban *Erdélynek történetét*. Érdekes, de a szerzőnek Telekivel és Bánffy kormányzóval szemben tanúsított ellenszenvje miatt óvatosan használandó forrásmunka. Kiadta Szalay L. (Tört. Eml.) V. ö. *Deák Farkas*; Bethlen Miklós (Magyar Helikon, 1885). *Géber Ant.* és *Lukinich*, Bethl. M. bécsi fogságáról és művéről. (Irod. Közl. 1905 és 1906). V. ö. *Botár* cikkét u. o. 1907., 253. l.

A *Mémoires Historiques du Comte Bethlen Miklós*, c. alatt Amsterdamban megjelent (1736) 2 kötetnyi munka nem származik Bethlen Miklóstól. E munka II. kötete, Dominique Révérend abbé (diplom. ügynök) emlékiratai nyomán jó híreket közöl az 1677—1680. belső mozgalmakról. — Ugyancsak I. Lipót korabeli kuruc- és labancharcokról beszél a szintén névtelenül megjelent *Hist. des Troubles de Hongrie* (Amsterdam. Több rendbeli kiadásban).

Altörjai b. Apor Péter, szül. 1676-ban. Katholikus és labanc létére 1708-ban háromszázi főkapitánnyá lett és bárói rangot kapott. Agg korában az irodalomra adta magát. Meghalt 1752-ben. Főbb műve: *Metamorphosis Transylvaniæ* (Az erdélyi erkölcsök változásáról, 1736.), kiadta az Akadémia I. 1863. (Cserei pötlékaival és jegyzeteivel együtt), mely munka mint kultur-történeti mű irodalmunkban páratlan; védi a régi jó idő szokásait és küzd az új német divat ellen. Apor sokat merít Csereiből. Másik munkája: *«Synopsis mutationum ætate mea.»* önéletrajzi feljegyzéseket tartalmaz és kül. Rákóczi Ferenc korára becses. (A Synopsis Apor fordította magyarra.). Harmadik műve a verses *«Syntagma et syllabus mortuorum»* és *«Syntagma vivorum»*; maradt azonfelül közel 300 levél. A politikusok közül Teleki Mihályt gyűlöli legjobban, aki ellen rettenetes vádakát emel. — Apor munkáit kiadta *Kazinczy Gábor*, 1863. (Akad.) és újabban, sokkal teljesebben *Szádeczky Lajos*, Apor P. verses művei és levelei 1672—1752. (Magy. Tört. Emlékek. Írók 36—37. köt. Budap. 1903). Ebben egy Teleki, «Macchiavelli

ördögies fia» ellen irányuló pamfletet és Harteneck (Zabanius) a szászok grófja ellen írt röpiratot is közöl Szádeczky. V. ö. *Garády*, Apor Péter munkái (Budap. Sz. V. 1866). *Balló István*, b. Apor J. élete és működése (Csik-Szereda, 1897).

Cserei Miklos született 1668-ban Rákoson, Csik vmegyében, tekintélyes református, székely szülőktől. Előbb apród gyanánt szolgált Telekinek udvarában, azután besorozták a császári seregbe, melyben a hadbiztos rangjára emelkedett. A zernyesti csata után ő is Thököly táborában termett, Thököly kiveretése után azonban viasszaszökött a császári párthoz és ez időtől fogva többféle hivatalban szolgált Lipót királynál. A Rákóczi mozgalom idején a kurucok két ízben elfogták, mindenéből kifosztották és megkínózták, mígnem Brassóba sikerült menekülnie. Kevéssel utóbb megkezdé emlékiratait. Meghalt 1756-ban.

1661-től 1712-ig terjedő emlékirataiban elmondja a magyar és erdélyi történetet, évek szerint rendezve, *magyar nyelven*. Azt igéri, hogy nem törődve az emberek önző itéletével, labanc létére is csak az igazat fogja mondani. Ennek dacára nagyon elfogott pártszempontból ítéli meg a dolgokat és valamennyi művében mindvégig labancpolitika és a túlzó erdélyi separatizmus («transilvanizmus») hirdetője maradt. Így természetes, hogy az egész «fatális» Rákóczi családot és különösen II. Rákóczi Ferencet szenvedélyesen befekettíti. Annyi önzésnek volt tanuja, hogy magát Rákóczit is csupán önző kalandornak nézte és maga magát, jöllehet Rabutin-nak pártján állott, Rákóczinál különb hazafinak tartotta. Erdélyi református ember létére is az udvar híve. Mindezek dacára Cserei műve roppant hatással volt kortársaira, sőt a következő nemzedékekre is. Vagy 300 lemásolt példány ismeretes. Ujabban ifjúkori és családi feljegyzései (az 1690–95. és 1697–98. évekből) is napfényre kerültek. Kiadta *Ferenczy Zoltán*. T. Tár 16. köt. 1893. és *Kis B.* (T. T. 1901) és *Szádeczky Lajos* (T. T. 1903.). Az utóbbi (családi) feljegyzések 1773-tól 1779-ig terjednek. Ugyanott (Történ. Tár 1903) jelentek meg Cserei életbölcseleti tanácsai gyermekei számára, nejeinek hozománya, kárvallásai, családi osztozkodásai, könyveinek jegyzéke és apologiája. Eltűnt ellenben nyomtalanul (1853 óta) «Verbőczyi könyve». Legújabbban *Szádeczky L.* két munkát rendezett sajtó alá: Cserei «Erdély állapotáról» szóló emlékiratát (1725-ből, ez Apor Péter műveivel együtt jelent meg 1903), és Cserei «Compendium theologicum et politicum» c. életbölcseleti munkája (Történ. Tár 1906. 445). Ebben a munkába 1709-ben fogott, Brassóban, ahová a kurucok elől megfutott. V. ö. *Abafi L.*, Cserei a történetíró (T. Tár 1880. 561. l.). Cserei végrendelete (T. T. 1881). Szemelvényeket közölt Angyal D. (1891).

Károlyi Sándor szatmármegyei főispán, majd Rákóczi Ferenc vezére, utóbb a szatmári béke eszközölője, akit az udvar azután grófi rangra emelt. (L. erről *Thaly* cikkét a Századokban. 1887.) *Önéletírásában* az 1669–1723. évek eseményeiről szól. (Kiadta *Szalay L.*) A kéziratban azonban 1697–1703-ig bézag van. Az 1703. évi feljegyzéseket kiegészíté *Walther Imre* közleménye (Száz. 1872). Az 1703. és 1704. évek elbeszélése után azt mondja Károlyi, hogy ő neki a Rákóczi felkelés elbeszélése se ideje, se alkalmatossága nincsen; okmányokkal telt levelesládájából majd fia fogja azt megírni. (E levelek száma csakugyan nagy, megüti a 10,000-et). Fia azonban nem dolgozta fel azokat és még azon esetben is, ha ő vagy más valaki felhasználta volna e kincset, még sem írhatta volna meg a Rákóczi felkelést akképp, mint azt maga a mindenben beavatott szemtanú megírhatta volna. V. ö. *Éble*, Károlyi Ferenc gróf és kora 1703–1752 (1893); *Éble Gáb.* Károlynak 1725. évi feljegyzéseit is kiadta (Tört. Tár 1902). V. ö. Károlyi S. a fegyverletétel után. (*Éble G.*-tól. Századok 1904. 702.)

Levélgyűjtemények. Naplók. *Pray*, Epistolae Procerum Hungariae (II. és III. köt.). Megemlített. *Lippai György* primás levélgyűjteménye

(1644—1688, ill. 1708), *Széchenyi György és Pál levelei*. Kiadta Miller 2 köt. 1807. — *Koncz J.*, A bujdosók levelezése (Tör. Tár 1891). — *Deák Farkas*, A bujdosók levéltára (Akad. 1873). — *Deák Farkas*, Magyar hölgyek levelei 1505—1709-ből. — *Nagy Gyula*, Czegei Wass György és László naplója 1639—1739. (Monum. Hung. Hist. Írók. 35. köt. 1896. V. ö. Száz. 1897. 241. l.). Wass Gy. Teleki rokona és hive, utóbb Bánffy kormányzó bizalmas embere volt. 1704-ben Rákóczi Ferenzhez csatlakozott. — Wass naplóját kiegészíti hidegvégghi *Német János* naplója 1651—86. Közli *Tóth Ernő* (Tört. Tár. 1902—3).

Teleki Mihály levelezése. A gróf Teleki család megbízásából szerkeszti *Gergely Samu*. (I. köt. 1656—60. II. köt. 1661—63 (1906). E kötetek a híres politikusot még szülői házában és ifjú korában mutatják be; az Erdély közállapotára vonatkozó adatok megegyeznek Szalárdinak siralmas krónikájával. — Előbb jelentek meg: *Szilágyi S.*, Oklevelek Teleki M. történetéhez (T. T. 1890). Kiegészítik Absalon követjelentéseit (T. Tár és Száz. 1883). — *Szüdeczky Lajos*, Szobieszki és Teleki levelezése 1684—86. (T. T. 1887—88.) és Teleki Mihály levelezése: «Teleki Codex». Kiadta *Gergely Samu*. 1895.

Alvinczi Péter, *Diplomatarium*. Erdély itélő-mesterének ezen oklevéltára magában foglalja az erdélyi udvar és Lipót között, Pater Dünöd által folytatott alkudozásokat az 1685—1688. évekből. Az első 2 kötetet kiadta *Szilágyi S.* 1870., a 3-kat *Gergely S.* és *Pettkó B.* (1887. Akadémia. Monum. Hungar. Hist.).

I. és II. Apafi Mihály fejedelem Naplója. (1657—1694). Kiadta *Tóth E.* (Erd. Múz. 1900), I. Apafi M. naplóját pedig *Biás M.* (Maros-Vásárhely 1900). — *Barabas B.* oklevél-publikációja (Tört. Tár. 12. évf.).

Thököly-irodalom: *Thököly és főbb híveinek naplója* (3 kötet). Magukban foglalják Thökölynek leveleit Zrinyi Ilonához és főbb híveivel. Thököly hadi kiáltványai, végrendelete, továbbá több hívének és követének jelentései, naplói, életrajzai is ott találhatók. (Kiadták: *Kozma K.*, *Thaly Kálmán* és *Deák Farkas*). *Thaly Kálmán*, Thököly Imre leveleskönyve 1691—92. (Akad. 1896). Thököly-féle oklevelek (a T. T.-ban 1886). Ujabbán *Iványi István*, Oklevelek Th. J. történetéhez 1683—86. (T. T. 1886.); *Gergely S.*, Th. I. és a francia diplomácia 1674—77. és 1680—82. (T. T. 1886—1887). V. ö. a bujdosók és Telekire vonatkozó eml. gyűjteményeket és *Zrinyi Ilona leveleit* (T. Tár 1880). Thököly hive volt még *Szirmay András*, akit később Rákóczi Ferencz táborában találunk. (Naplója 1680—1705-ig terjed, melyben sok a gazdaságtörténeti adat.) *Szaniszló* Naplóját l. alább. *Jánoky Zsigm.* követ jelentéseit és leveleit Thökölyvel 1680—84. kiadta *Illésy János*. (Limbusz-darabok. Századok 1904. 571. l.). Külföldön (Kölnben) jelent meg (névtelenül) 1694. a Thökölyvel rokonszenvező «*Histoire d' Emeric Comte de Teleki*» c. mű, mely 1693-ig terjed.

A magyarországi mozgalmakról (1664—1718) a Konstantinápolyban működő francia és lengyel követek jelentései is rendkívül fontosak. A hivatalos francia kiadáson kívül l. *marquis Bonnac* követ művét, *Mémoire hist. sur l'ambassade de France à Constantinople*. Kiadta *Schefer Károly*, (Paris, 1894. V. ö. Száz. 31, 545.). *Farges Pál*, *Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France avec Pologne* I. köt. 1648—1729 (Paris 1903.). V. ö. *Angyal Dávid*, Francia levelek és jelentések (Tört. Tár 1905. 157), melyek a Hormuzaki VI. kötetében foglalt okleveleket kiegészítik. (Már az emigráció korára vonatkoznak). — Rákóczinak a francia udvarban való szerepléséről szólnak *Dangeau* (naplója) és *Saint Simon* emlékiratai.

A Rákóczi-korszak irodalma. Ide vonatkoznak a) a már fentebb említett írók közül: *Bethlen Miklós*, *Cserei Károlyi Sándor*, *Apor, Spangár* és *Wagner* jezsuita. b) *II. Rákóczi Ferenc* «*Emlékiratai*» (*Mémoires*, 1703—1711. 2 köt.), melyeket *Thaly K.* fordított franciából magyarra (5. kiad.). Ezen emlékiratok Rákóczi Ferenc zajos életének

leginkább külső történetét tartalmazzák, főleg a forradalmi eseményeket. c) *Rákóczi Önéletrajza* vagy «*Konfessziók*» («*Confessio Peccatoris*»). E mű latin nyelven van írva, de magyaros szellemű irással. Rákóczi XIV. Lajos halála után végkép le akarván mondani a világ zajáról, 1716 legvégén fogott e gyakran naplóra emlékeztető munka megírásához, melyet csak Törökországban fejezett be. Művében a hitbuzgó és töredelmes fejedelem szót. Ágoston példáját követve, saját gyarlóságait tárja fel; az egész könyvön keneteljes zamat vonul végig. E könyvből tudjuk meg a fejedelem igazi születésnapját (1676. márc. 27.), ifjúságát, neveltetését, a Kollonics és Aspremont-féle dolgokat, olasz utazását, kétszeres eljegyzését, szóval egész életét egészen a XIV. Lajossal való alkudozások kezdetéig. Magát a felkelés történetét csak futólag érinti. Tüzetesebben szól ismét az 1711. évi eseményektől kezdve. Elmondja továbbá a groisboisi kolostorban és a francia udvarban való tartózkodását, végül száműzetését. Az «*Önéletrajzt*» csak napjainkban, 1903. fordította le magyarra *Domján Elek* (Miskolc); szemelvényeket közölt belőle *Kajlós Imre* (Budap. I. füzet, 1903); úttörő *Karácsonyi János* tanulmánya a Konfessziók keletkezésének idejéről és keletkezésének helyeiről. (1716. dec. kezdte Grosboisban, Jenikőiben 1719 végén befejezte. A tanulmány megjelent a Kath. Szemlében 17. évf. 627. l.). Hogy az 1876. (pesti) kiadás rendezője mennyire pongyolán végezte feladatát, erre nézve is l. Karácsonyt. c) *Histoire des révolutions de Hongrie* (kettős kiadásban, egyik 4, másik 6 kötetben, Hága). E műnek Rákóczi ugyan nem a szerzője, de sugalmazója. Fogalmazta pedig azt ügynöke, Brenner Antal, szepesi prépost; Rákóczi emlékiratain és okleveleken alapuló munka. Elmondja Magyarország történetét 1703-ig és azután Rákóczi élelményeit közli. E három mű ezen korszak főforrása. d) *Rákóczi Ferenc levéltára, Archivum Rákócziánum*. Ezen akadémiai vállalat két alcsoportra oszlik; a diplomatikai osztályra és a had- és belügyi osztályra. A diplomatikai osztály (3 kötet) tartalmazza az angol és hollandi hatalmak közvetítő alkudozásainak okleveleit; hangsúlyozza nevezetesen *Stepney György* angol és *Van Hamel Bruynia* és *Rechteren* hollandi követek fáradozásait, kik egyrészt a bécsi udvart, másrészt Rákóczit igyekeztek engedékenységre bírni. A had- és belügyi osztály (9 kötet) Rákóczi titkos levelezését foglalja magában, az 5 utolsó kötet Bercsényi Miklósnak leveleit és expeditiós könyveit, továbbá Bottyán levelezését. e) *Adalékok a Thököly és Rákóczi korszak történetéhez*. Ideszól a II. kötet. f) *Történelmi naplók (1663—1719)*. Nevezendők *Kökényesdi Vetési László levelei és emlékiratai*. Vetési Rákóczi bizalmas embere volt és főleg a bajor és francia udvarnál működött követ minőségében, de már akkor is jellemtelen embernek bizonyult. A felkelés bukása után 1715. kegyelmet kért Károly királytól, melyet Klement közbenjárására meg is nyert, azon föltétel alatt, hogy ha a saját és a Klement birtokában levő iratokat kiadja. Ekkor írta azt a hamis híreket tartalmazó memorandumot, melyben önmagát tisztázta, Rákóczit és Bercsényit ellenben a legfeketébb színben festette és különösen az ónodi gyűlésről és az ott hozott határozatról közölt hazug leírást. Hitelességét összes hazai íróink elvetik. V. ö. Száz. 1895. 725. l. és kül. *Thaly Kálmán* cikkét a Száz. ban 1896. 1. l., aki Vetésinek saját eredeti leveleiből mutatja ki rágalmazásait, hamisításait; h) *Klement János diplomáciai jelentései* hasonlóan fontosak. Klement a brandenburgi udvarnál működött mint Rákóczi követe. Klement későbbi regényes életéről, póréről és kivégzéséről l. Friedberg cikkét a *Histor. Zeitschrift*-ban 1888. 62. köt. V. ö. Századok 1898. 758. l. — Az utjabban napfényre került források közül különösen az 1706. dec. havi és 1707. tavaszi rosznyai kormánytanács üléseinek jegyzőkönyve fontos, mely az ónodi határozatnak kulcsul szolgál és Rákóczi Emlékiratainak hitelessége mellett tanúságot tesz. Kiadta *Thaly K.* (Száz. 1896. 3. l.) *Áldásy* az ónodi gyűlésről közölt utjabban naplót. (Történ. Tár. 1902. 412). *Thaly Kálmán* adta

ki Károlyi Sándor emlékiratait a felkelés kezdeteiről (Századok 1874), tov. gróf Esterházy Antal tábori könyvét (1706—9) és gróf Esterházy Dániel expedíciós könyvét. 1708. (1901). Erdélyi dolgokra, kül. a Rákóczi és Erdély közötti viszonyra nézve fontos *Szaniszló Zs.*, unitárius köznemes «Napló»-ja. 1682—1711. (Kiadta Torma Kár. T. Tár 1889—91). Wass György Naplójáról l. a 269 l. — Egyéb források: (sárospataki) Csécsi János Krónikája. Kiadta *Thaly K.* — *Beniczky Gáspár*, Rákóczi Fer. magántitkárának naplója 1707—1710. Kiadta *Thaly K.* — *Csányi (Tschányi) soproni polgár* német krónikája. (T. Tár V.)

Pulay János, Károlyi S. titkára. «Emlékirat a szatmári békességről» (kiadta *Szalay L. Magy. Történ. Emlékek V.*). Ez a békekötésre nézve a legfontosabb forrásmunka, mely azonban, mint *Thaly K.* (Száz. 1887) kimutatta, sem föltétlenül hiteles, sem teljes. V. ö. *Károlyi Sándor*, *Revelatio arcanorum Rákóczi*. (Pray-nál, Epist. proc. R. Hung. III. 591.)

Zágoni Mikes Kelemen, Rákóczi Ferenc belső embere, Rodostóba is követte urát, ahol irodalomtörténeti szempontból halhatatlan «*Törökországi Leveleit*» megírta, melyek a Rákóczi-emigrációról és a török birodalomnak akkori állapotairól egyaránt fontos adatokat nyújtanak. Vitás kérdés, vajjon levelek-e, vagy naplójegyzetek? (A Mikes-irod. l. a nagyobb irodalomtörtén. munkákban. Újabb meg fontosabbak: *Huttkay Lipót*, Mikes K. levelei (Eger 1905.) és az 1906. díszkiadás (Franklin); *Dezsi L.*, Mikes fordításairól és *Miklós Fer.*, Mikes törökországi levelei. Mindkettő az Irod. Közl.-ben. 1904. — *Császár El.*, Mikes leveleinek keletkezése (Irod. Közlem. 1895). *Kürti Menyh.*, Mikes kiadatlan munkái. (A ciszterc. egri gimn. értesítőjében 1906—7); *Thaly K.*, Egykorú jellemzés Mikes K.-ról (Száz. 1898).

A levéltárak sorából a Rákóczi felkelés történetére nézve legfontosabb az országos levéltár, továbbá a gr. Erdődi-család levéltára Vörösvárott, a Véczeiek levéltára Hédervárott, a Forgách-levéltár Gácsott, az Andrásyoké Krasznahorkán, a Károlyiaké Budapesten és nagyszámú más uradalmi és városi levéltár. Egyedül Dunántúl közel 100 levéltár tartalmaz a felkelés történetéhez adalékokat. V. ö. a Rákóczi korhoz: *Thaly K.*, Dunántúli oklevéltárak ismertetése, kül. tekintettel II. Rákóczi F. korára (Ak. Értek. 1867).

Egyéb oklevéltárak és tanulmányok: Székely Oklevéltár. VI. köt. (1698-ig). Szerk. *Szabó Károly* és *Szádeczky L.* (1896—97). A gróf Károlyi-család levéltára. V. köt. 1703—7. Kiadja *Géresi Kálmán* 1897. (V. ö. Száz. 1898. 545. l.); *Thaly K.*, Magyar történetírók életéhez (Száz. 1874.) és Ghimesi Forgách Ferenc mint író (u. ott, 1880); *Thaly K.*, Jávorka ezredes és a Rákóczi levéltár. (Századok 1884).

E korban adta ki *Szentiványi Márton* a maga törvénygyűjteményét (1696) *Corpus Juris* címen. Új kiadás *Márkus Dezső*-től. 20 köt. (1899 s k.). Az I. Lipót korától 1830-ig alkotott törvényeket kiadta *Tóth Lőrinc* és *Csiky Kálmán*; az erdélyi törvényeket (1541—1848-ig) *Kolozsváry S.* és *Óvári Kelemen*. — Említendő még a Kolozsváry Sándor és Óvári Kelemen által kiadott «Az erdélyi törvényhatóságok jogszabályai» c. nagy forrásmunka (*Corpus Statutorum* I. köt.).